

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

(Hakemli Dergi)

ISSN 1303-3344

Yılda İki Defa Çıkar
(ARALIK)

SAYI: LVI YIL: 2022
İZMİR

Yayın Adı / Journal Name:

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of The Faculty of Divinity of Dokuz Eylul University

Yayın Sahibi / Owner of the Journal:

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Prof. Dr. Osman BİLEN
On the behalf of The Faculty of Divinity of Dokuz Eylul University, Prof. Dr. Osman BİLEN

Yayın Kurulu / Editorial Board:

Prof. Dr. Osman BİLEN, Doç. Dr. Ahmet BAĞLIOĞLU, Doç. Dr. Mehmet AYDIN, Doç. Dr. Emrah DİNDİ,
Dr. Öğr. Üyesi Hadi SOFUOĞLU, Arş. Gör. Orhan Rasim ŞENER, Arş. Gör. Büşra YILMAZ

Editör / Editor-In Chief

Prof. Dr. Osman BİLEN

Editör Yardımcısı / Associate Editor:

Dr. Öğr. Üyesi. Hadi SOFUOĞLU - Arş. Gör. Orhan Rasim ŞENER – Arş. Gör. Büşra YILMAZ

Sorumlu Müdür/ Director:

Ayhan GÖKDEMİR

Yayının Türü / Journal Type and Period:

Yaygın Süreli – Ulusal Hakemli / National Refereed - Two Issues Per Year

Yayın Yılı ve Sayısı/ Publication Year and Number

Aralık 2022 / 56

Yayın Numarası / Edition Number :

ISSN : 1303-3344

Yayının İdare (Yönetim) Merkezi / Management:

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Adnan Süvari Mah. 108/2 Sk. No: 20 35140 Karabağlar/İZMİR

Tel No: +90 (232) 285 2932 **Faks No:** +90 (232) 224 1890 **E: Posta:** ilahiyat.dergi@deu.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuifd>

Basım Yeri ve Adresi / Publishing Place and Address

Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, DEÜ Tınaztepe Kampüsü / 35390 Buca/İZMİR

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi sosyal bilimler alanında hakemli bir dergidir. Basılı makalelerin bütün bilimsel sorumlulukları yazarlarına; dilsel sorumlulukları da dergi editörüne aittir. Dergi, ULAKBİM veritabanı tarafından taranmaktadır.

Journal of Faculty of Divinity of Dokuz Eylul University is a peer-reviewed journal on social sciences and humanities. All scientific responsibilities of published articles belong to their authors. Linguistic responsibilities of them belong to editor. Journal of the Faculty of Divinity of Dokuz Eylul University is archived in databases of ULAKBİM.

© DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin bütün yayın hakları Dokuz Eylül Üniversitesi'ne aittir. Yazılı izni alınmadan kısmen veya tamamen hiçbir yolla kopya edilemez, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Telif Makaleler/Research Articles

- Abdulkadir PARLAK** 7-49
Protestan Reformunun Meydana Gelmesinde Etkili Olan
Toplumsal, Siyasi ve Ekonomik Faktörler
*Social, Political and Economic Factors Affecting The Occuration of
Protestant Reform*
- Abdülkadir PALABIYIK** 51-83
Tercüme Eserlerde Dipnot Verilirken Verilen Dipnot İle Adres
Gösterilen Temel Kaynağın Uyuşması Meselesi (Hayri Kırbasoğlu
Hadis Müdafaası Örneği)
*The Issue of Consistency Between the Footnotes Given and the Main Source
Referred in the Footnotes in Translated Works (Example of "Hayri
Kırbasoğlu: Hadis Müdafaası")*
- Bilge KILIÇ** 85-112
İgnaz Goldziher'in Hadis Edebiyatı ve Kavramlarına Yaklaşımları
İgnaz Goldziher's Approaches to Hadith Literature and Concepts
- Doğan FIRINCI** 113-131
Arap Dili Kelime Yapısında İstiskâli Önlemeye Yönelik Gerçekleşen
Ses Olayları
Sound Events to Prevent Heaviness in Word Structures of Arabic Language

TELİF MAKALELER

DEUİFD LVI/ 2022, ss. 7-49.

Protestan Reformunun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Toplumsal, Siyasi Ve Ekonomik Faktörler*

Abdulkadir PARLAK**

ÖZ

Martin Luther'in 1517 yılında Wittenberg Kilisesi kapısına 95 maddelik manifestosunu asmasıyla birlikte Avrupa'da Protestan reformu başlamıştır. Luther, bu manifestosunda din adamlarının günahları bağışlama yetkisine sahip olmalarına ve insanlara para karşılığında endüljans belgeleri satmalarına karşı çıkmıştır. Protestan reformunun Luther'in bu görüşlerinin etkisiyle başladığı bilinen bir durumdur. Fakat Avrupa'yı çok derinden etkileyen ve Protestanlık gibi yeni bir mezhebin ortaya çıkmasına neden olan reform gibi büyük bir hadisenin meydana gelmesini sadece dini gerekçelerle açıklamak yeterli değildir. Reform öncesi dönemin mercek altına alındığı işte bu çalışmada Protestan reformunun gerçekleşmesinde etkili olan toplumsal, ekonomik ve siyasi faktörlerin neler olabileceği üzerinde durulmuştur. Bundan dolayı bu makale, reformun meydana gelişinde sadece dini faktörlerin etkisini ele alan diğer çalışmalardan ayrılmakta ve özgün bir kimlik kazanmaktadır. Protestan reformu her ne kadar dini gerekçelerle ortaya çıkmış olsa da aslında reformun meydana gelmesinde toplumsal, siyasi ve ekonomik faktörlerin de oldukça etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Martin Luther, Reform, Protestanlık, Katolik Kilise.

* Bu makale, yazarın "İngiltere'nin Protestanlaşma Sürecinde Etkili Olan Faktörler" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, abdulkadir2790@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4714-459X>

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 28.09.2022

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 04.11.2022

Social, Political and Economic Factors Affecting the Occuration of Protestant Reform

ABSTRACT

The Protestant reformation began in Europe when Martin Luther hung his 95-point manifesto on the door of the Wittenberg Church in 1517. In this manifesto, Luther opposed the clergy to have the authority to forgive sins and to sell people indulgences in exchange for money. It is a known situation that the Protestant reform began with the influence of these views of Luther. However, it is not enough to explain the occurrence of a major event such as the reform, which deeply affected Europe and led to the emergence of a new sect such as Protestantism, on religious grounds alone. In this study, which focuses on the pre-Reformation period, the social, economic and political factors that were effective in the realization of the Protestant reform were emphasized. In this respect, our study differs from studies that only deal with the effect of religious factors in the formation of the reform and gains a unique identity. Although the Protestant reform emerged for religious reasons, it was concluded that social, political and economic factors were also very effective in the realization of the reform.

Keywords: History of Religions, Martin Luther, Reformation, Protestantism, Catholic Church.

GİRİŞ

Latince kökenli bir kelime olan reform “bir şeye yeniden şekil verme” anlamına gelen “reformare” ve “reformatio” kelimelerinden türemiştir. Katolik Kilisesini eleştirmek ve Kutsal Kitap’ı temel referans kabul etmek suretiyle özellikle XVI. yüzyılda Hristiyanlığın aslına dönmesini savunan hareketlere bu isim verilmiştir.¹ Başka bir tanıma göre reform XVI. yüzyılda Batı Hristiyanlığının parçalanmasını tanımlayan her şeyi kapsayan bir terimdir.² Avrupa’da kiliseye yapılan eleştiriler XIV. yüzyıldan itibaren var olsa da reform, Martin Luther’in 1517 yılında kendi düşünce sistemini ilan etmesiyle hayat bulmuştur. Reform taraftarları Katolik Kiliseyi protesto etmelerinden dolayı Protestan olarak adlandırılmış ve reformun sonucunda Batı Hristiyanlığı Katolik ve Protestan olarak ikiye bölünmüştür.³ Katolik Kilisesinin dini otoritesine bir başkaldırı olarak ortaya çıkan reform, kilisenin din adına yaptığını iddia ettiği baskıcı uygulamalara artık katlanmak istemeyen ülkeler için bir kurtuluş ümidi olmuştur. Luther’in 95 maddelik manifestosunu Wittenberg Kilisesine asması ile başlayan reform süreci kısa sürede neredeyse tüm Avrupa’ya yayılmıştır. Luther’in bu manifestosunda eleştirdiği konuların başında endüljans belgeleri ve din adamlarının yanlış uygulamaları gibi dini konular gelmekteydi. Buradan hareketle aslında reformun en temelde dini sebeplerle başladığı rahatlıkla söylenebilir. Fakat reform gibi tüm Avrupa’yı hatta dolaylı yünden belki de tüm dünyayı etkileyen böylesi büyük bir hadisenin meydana gelmesi sadece dini sebeplerle olmayıp bu duruma zemin hazırlayan başka nedenlerin de var olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Nureddin Topçu tarihi olayların çok karmaşık bir şekilde meydana geldiğini, bu olayların kesinlikle sadece kendilerini doğurmuş olan olayın hemen arkasından gelmediğini buna ek olarak meydana gelen tarihi olayları açıklayacak olan sebeplerin daha önceki dönemlerde aranması gerektiğini söylemiştir.⁴ Topçu’nun bu sözlerinden hareketle

¹ Jacques Waardenburg, *Reform, DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 530.

² Richard P. McBrien, *Catholicism* (United States of America: Harper-Row Publishers, 1981), 631.

³ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), 637.

⁴ Nureddin Topçu, *Sosyoloji* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 27.

Protestan reformu, kendisini doğurmuş olan 95 maddelik manifestonun ilanından hemen sonra gerçekleşmiş olsa da mutlaka daha önceki dönemlerde bu olaya zemin hazırlayan nedenler vuku bulmuştur. Avrupa'nın reform öncesi dönemi mercek altına alındığında reformun sadece dini problemlerden kaynaklı olmadığı arka planda birçok etkenin reformun meydana gelmesine zemin hazırladığı görülmektedir. İşte bu çalışmada tam da bu nokta incelenmiş ve Protestan reformunun gerçekleşmesinde etkili olan toplumsal, siyasi ve ekonomik faktörlerin neler olabileceği konusu üzerinde durulmuştur.

Çalışmada yöntemimiz sadece tarihi bilgiler vermek olmamıştır. Bu bilgiler birçok tarih kitabında bulunabileceğinden ele alınan tarihi konulara meselenin anlaşılması adına sadece ana hatlarıyla yer verilmiştir. Tarihi bilgilere yer verilirken ise asıl olarak o konunun reformun oluşumuna ne gibi etkisi olduğu üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle var olan tarihi bilgilerin reforma katkısının ne düzeyde olduğu tartışılmış, onlardan çıkarımlar yapılmış ve reformun oluşumuna etkileri dikkatle tespit edilmiştir.

Ülkemizde Protestan reformunu ele alan çalışmalar genellikle reformun ortaya çıkışında dini gerekçelerin etkili olduğu konusu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada ise reformun gerçekleşmesinde dini sebeplerin dışında siyasi, sosyoekonomik ve toplumsal faktörlerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Burada yer verilen bu noktaların çalışmayı önemli ve özgün kılan hususlar olduğu düşünülmektedir.

Reform Öncesi Avrupa

Protestan reformunu tam anlamıyla anlayabilmek için reform öncesi Avrupa'nın siyasi ve sosyoekonomik durumuna değinmek gerekmektedir. Reform gibi etkisi onlarca yıl sürecek olan büyük olaylar elbette bir anda ve bir olayla meydana gelmemiştir. Bu tarz toplumsal olaylar genellikle uzun yılların birikmişliğinin bir sonucudur. Papalığın çok güçlü otoritesine Martin Luther'in nasıl başkaldırdığı, bunu yaparken nelerden güç aldığı, asırlarca papaya itaat eden Avrupa halklarının nasıl Martin Luther'in safına geçtiği konularını anlamak dönemin şartlarını anlamakla doğrudan ilgilidir.

Siyasi Durum

Reform öncesi süreçte genelde Avrupa'da özelde ise reformun meydana geldiği imparatorluk olan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda siyasi olarak dağınık bir manzara göze çarpmaktadır. O dönemde Fransa gibi merkezi otoritesi güçlü devletler bulunsa da birçok devlette merkezi otorite zayıftır. Buna bir de dış tehditler eklenince bu siyasi dağınıklık daha da derinleşmektedir. Genel olarak Avrupa'nın siyasi durumuna değinecek olursak her ülkede krallıklar, kontluklar, soylular, gibi siyasi idarecilerin yanı sıra piskoposlar, rahipler veya papa gibi dini otoritelerin kontrolünde olan irili ufaklı yönetim mekanizmaları vardı ve siyasi yönden bir birlik söz konusu değildi.⁵ Bunun nedeni Orta Çağ'da devletlerin henüz yeterince merkezileşmemesi ve hükümetlerle yönetimin günümüzde anlaşıldığı şekilde tek bir koldan idare edilmemesiydi.⁶ Reformun meydana geldiği Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda da durum bundan farklı değildi. 962 yılında kurulan ve 1806 yılına kadar varlığını sürdüren bu imparatorluk her ne kadar başında bir yöneticinin varlığı ile merkezi bir otoriteye sahip gibi görünse de aslında bölünmüş bir yapıya sahipti. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun içinde irili ufaklı üç yüzden fazla prenslik bulunmakta ve bunların hepsi merkezi otoriteden bağımsız bir yönetim mekanizması sergilemekteydiler.⁷

Kutsal Roma-Germen imparatorluğu, Avrupa'nın merkezindeki çoğu ülkeyi bünyesinde barındırmaktaydı ve o dönemde Avrupa'daki en büyük devlet olma özelliğine sahipti. O dönemde Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde krallar, babadan oğula geçen sistemle başa gelse de Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda imparatorluk tacını elde etmek için seçim yapılması gerekliydi.⁸ Daha önceleri de uygulanan ve imparatorluk tarafından kabul edilen "Altın Ferman" ile 1356 yılında resmîyet kazanan bu seçim uygulamasına göre Kutsal Roma-Germen imparatorları dört

⁵ Merry E. Wiesner – Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 36.

⁶ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983), 137.

⁷ Jonathan W. Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans, Rönesans ve Reform Avrupası'nın Kısa Tarihi*, çev. Bengisu Karakurt (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 173.

⁸ Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 172.

seküler üye olan Ren Palatinate Kontu, Saksonya Dükü, Brandenburg'un Askeri Komutanı ve 1257 yılından itibaren Bohemya Kralı ile üç kilise üyesinden olan Trier, Mainz ve Köln başpiskoposlarından oluşan bir seçmen kurulu tarafından seçilerek imparatorluk tacını giymeye hak kazanırdı.⁹ İmparatorluğun siyasetinde etkili olan dört aile (Wittelsbach, Lüksemburg, Weting ve Habsburglar) vardı ve bunlardan en etkili Avusturya'da bulunan Habsburg Hanedanıydı.¹⁰ Bu hanedan 1438 yılına kadar sadece bazı seçimleri kazanmış olsa da 1438 tarihinden itibaren 1740 yılına kadar seçimlerin tamamını kazanan ve idareyi elinde tutan tek aileydi.¹¹ Seçilmiş bir imparatorun varlığı merkezi otoritenin güçlü olduğu anlamına gelmemekle birlikte Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu dış ilişkilerde bağımlı, iç ilişkilerde ise prenslerin kendi başına hareket ettiği bağımsız bir idare yapısına sahipti. Reform öncesinde XVI. yüzyıl başlarına geldiğimizde ise tablo değişmediğinden imparatorluk bünyesindeki prensler imparatorun bağımsız bir şekilde hareket edebilmekte ve bir bakıma prenslerin himayesinde bulunan topraklarda büyük oranda prensler söz hakkına sahiptiler. Bu haliyle de genelde imparatorluğun tamamı özelde ise reformun meydana geldiği Almanya¹² siyasi olarak parçalanmış bir ülke izlenimini vermekteydi.

Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun siyasi olarak dağılık yapıya sahip olması reformun meydana gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Ayrıca imparatorluğun ve papalığın Luther'e karşı önlem alamamasında bir diğer önemli etkenin ise dışarıdan gelen tehditler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Özellikle XII. ve XIII. yüzyıllardaki Moğol saldırıları Avrupa devletlerini oldukça tedirgin etmiş ve yıpratmıştır. Cengiz Han'ın (1167-1227) torunu Batu Han (1205-1255) Rusya'da büyük tahribatlar yaptıktan sonra Kırım'ı ve Bulgaristan'ı ele geçirmiştir. Daha sonra Avrupa'nın doğusunda bulunan Macaristan'a ve Polonya'ya

⁹ Umberto Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2015), 64–65.

¹⁰ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 111.

¹¹ John Merriman, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present* (New York: W. W. Norton & Company, 2010), 28.

¹² Günümüz Almanya'sı Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun sahip olduğu toprakların küçük bir bölümüdür.

kadar ulaşmış, oralarda şiddetli saldırılar yapmış ve 1241 yılında Avrupa'nın ortasında yer alan Avusturya'ya kadar ilerlemişlerdir.¹³ Moğollar sadece Avrupa için değil Türkistan halkları için de bir tehdit unsuru olmuş ve Moğol saldırılarından kaçan Türkler, Batı'ya doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler, ileride Osmanlı'nın Anadolu ve Balkan topraklarını fethetmesi için zemin hazırlamıştır.¹⁴

Avrupa devletleri ayrıca XIII. ilâ XV. yüzyıllar arasında Avrupa'nın batısında bulunan İspanya'da Endülüs Müslümanları ile Doğu'da ise Osmanlı Devleti ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında Avrupa coğrafyasında, İspanya'da bir İslam devletinin varlığı Avrupa devletlerini içten rahatsız eden bir unsur olmuştur. Bundan dolayı Papa III. İnnocentus, Endülüs Müslümanlarından kurtulmak için XIII. yüzyıl başlarında İspanya'ya bir Haçlı Seferi yapılacağını ilan etmiştir. Buna ek olarak XIV. yüzyılda kurulma ve güçlenme döneminde olan Osmanlı Devleti de Avrupa devletleri için ayrı bir tehdit unsuru olmuştur. Sultan I. Beyazıt (1354-1403), 1395 yılında Macaristan krallığına saldırmış ve aynı yıl İstanbul'u kuşatmış ancak başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Batı dünyası, büyük bir Haçlı Seferi daha düzenlemiş ve Haçlılar 22 Eylül 1396 yılında Tuna Nehri kıyısındaki Niğbolu'da eşi benzeri görülmemiş bir yenilgi alarak artık Osmanlı'nın gücünü kabul etmek zorunda kalmışlardır.¹⁵ 1453 yılına gelindiğinde Sultan II. Mehmet İstanbul'u Ortodokslardan almış ve Balkanlara doğru ilerleme kaydetmiştir. Dahası Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana kapılarına kadar dayanması da Avrupa devletlerini oldukça rahatsız etmiş ve her an endişe içinde olmalarına sebep olmuştur.¹⁶

Yukarıda da ifade edildiği üzere reform öncesi Avrupa'nın dağınık siyasi yapısı ve merkezi otoritesinin olmaması reformun meydana gelmesinde önemli bir unsurdur. İçeride bu dağınık duruma ek olarak bir de Doğu'da Moğol ve Osmanlı tehdidi, Batı'da ise Endülüs Müslümanlarının problemleri ile karşı karşıya kalınmıştır. Avrupa'nın siyasi durumundaki bu dalgalanmalara ve iç/dış tehditlere ek olarak bir

¹³ Brian Fagan, *The Great Warming, Climate Change and the Rise and Fall of Civilization* (New York: Bloomsbury Press, 2008), 63.

¹⁴ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 20.

¹⁵ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 182.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 124–125.

de halkın toplumsal ve ekonomik olarak zorlu bir süreçten geçmesi Avrupa insanı için dayanılmaz bir noktaya geldiğinin göstergesi olmuştur.

Sosyoekonomik Durum

Avrupa toplumlarının sosyoekonomik durumunu anlamak da reformun sebeplerinin anlaşılmasına katkı sağlayacak önemli unsurlardan bir tanesidir. Zira Protestan reformunun meydana gelmesinde dini ve siyasi boyut etkili olduğu gibi sosyal ve ekonomik boyut da önemli derecede etkili olmuştur. Bu bölümde konunun daha iyi anlaşılması adına sosyoekonomik durum XI. yüzyıldan başlanarak ele alınmış ve reform öncesi sürece kadar Avrupa halklarında yaşanan değişimin genel özellikleri ortaya konulmuştur. Buna ek olarak bir yandan kentlerin zamanla nüfusunun yoğunlaşmasına ve ticari gelişimlerine de değinilmiş ve hem sosyal hem de ekonomik açıdan konuya ana hatlarıyla yer verilmiştir.

Reformu hazırlayan sebeplerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Avrupa'daki sosyal ve siyasi yaşamdaki dönüşüme dikkat çekmek yerinde olur. Bu dönemde daha çok feodal sistem hakim olup nüfus köy ve kasabalarda yoğunlaşmıştır. Köylerde feodal sistemin hakimiyeti mevcutken kentlerde ise yavaş yavaş ekonomik ve teknolojik gelişimin varlığı göze çarpmaktaydı. Ancak XIV. yüzyıla geldiğinde veba hastalığının çok yaygınlaşması, kıtlığın artması ve savaşların meydana gelmesi vb. sebepler ile bir duraksama dönemine girilmiştir. Bunun yanında özellikle kentlerde ticari gelişmelerin devam ettiği ve reform öncesinde kentsel nüfusun arttığı rahatlıkla söylenebilir.

XI. ve XIII. yüzyıllar arasında köylerde yaşayan nüfusun fazla olduğu feodal sistemin hakimiyetinden söz etmek mümkündür. Toprak sahibi olan derebeylerinin, toplumun çoğunluğunu oluşturan en alt kesimindeki insanları kendi topraklarında çalıştırması düzenine derebeylik yani feodalite denilmektedir. Başka bir tanıma göre feodalite, uzmanlaşmış askeri bir sınıfın toplumsal ölçekte daha yüksek seviyeleri işgal etmesi sonucu normalde devlette olması gereken gayri menkul arazilerin bu kişiler arasında paylaşılması ve bu kişilerin bu toprakları

kendi çıkarları doğrultusunda kullandığı bir toplum biçimidir.¹⁷ Feodalite devletin birliğinin olmadığı, merkezi otoritenin zayıf olduğu ve topraklarda beyliklerin hakimiyetinin olduğu bir toplum yapısına sahip olmuştur.¹⁸ Tüm derebeyleri toprak sahibi kimselerden oluşsa da bunların ünvanı değişebilmekte ve bir derebeyi bazen bir kral/lord, bazen bir din adamı, bazen şövalye bazen de soylu bir devlet memuru olabilmekteydi.¹⁹ Bu anlamda Batı toplumunda o dönemde mülkün sahibi olarak din adamlarını veya toplumun önde gelen soylularını görmekteyiz.²⁰

Derebeylerinin toprağında çalışan, hiçbir hakkı bulunmayan ve toplumun çoğunluğunu oluşturan kimselere ise serfler denilmekteydi.²¹ Serfler hiçbir hakka sahip değildi, vergi vermeden evlenemedikleri gibi izin almaksızın başka bir topluluktan kadın ile de evlenme hakları yoktu, hatta ölmeleri halinde derebeyleri onların tüm miraslarına sorgusuz sualsiz el koyma hakkına sahipti.²² Bu yönüyle ele alındığında feodal düzen, Batı Roma İmparatorluğunun kölecî sisteminin bir sonucu olarak doğmuş olup Batı'ya özgü bir kavram ve sistem olarak karşımızda durmaktadır.²³

Din adamlarının da büyük bir çoğunluğu endüljanslar vesilesiyle büyük topraklara sahip olmaktadır. Din adamlarının toprak sahibi olması doğal olarak onların da feodal sistemi desteklemesi anlamına geliyordu.²⁴ Ekonomik temelden hareketle kendi içinde alt sınıfları olsa da o dönemin toplumsal sınıflarını soylular, din adamları (ruhban sınıfı) ve çalışanlar (köylüler) olarak üç sınıfa ayırmak mümkündür.²⁵ Bir yandan derebeylerinin özellikle köylerde halka büyük baskısı ve onları köle gibi çalıştırması yetmezmiş gibi XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Haçlı Seferleri

¹⁷ Feodalizm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. François Louis Ganshof, *Feudalism* (New York: Logmans, Green and Co, 1952).

¹⁸ Muammer Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010), 89.

¹⁹ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 93.

²⁰ Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 54.

²¹ Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 55.

²² Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 58.

²³ Pınar Ülgen, "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", *Mukaddime* 1/1 (2010), 3.

²⁴ Ülgen, "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", 8.

²⁵ Wiesner - Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, 40.

başta olmak üzere birçok savaş yapılmış ve zaten fakir olan halkın, bu savaşlara maddi destek sunması veya doğrudan savaşa katılması istenmiştir. Dahası hükümdarlar dahi bu savaşlara büyük miktarda paralar harcamak zorunda kalmıştır.²⁶

Her ne kadar köylerde feodal sistem hakim olsa da özellikle XI. yüzyıl ve sonrasında kentlerde ekonomik gelişmelerin de olduğunu ve bu gelişmelerin XIV. yüzyıldaki “Kara Veba” ve diğer felaketlere kadar artarak devam ettiğini ifade etmek mümkündür.²⁷ Bu gelişmeler özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda çok daha üst seviyelere çıkmıştır. Ticaretin geliştiği yerler köylerden ziyade kentler olduğu için kentler köylerden göç almaya başlamış ve o dönemde para kullanımının yaygınlaşması da ticaretin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.²⁸ Her ne kadar ticari gelişmelerden dolayı şehirlerin göç aldığını.²⁹ söylesek de köy nüfusunun oranı yine de kent nüfusundan oldukça fazlaydı. Bu dönemde özellikle kentlerde ticaretin gelişmesi ile Avrupa halklarının bir nebze olsun ekonomik olarak rahatladığı ifade edilebilir. Bunun yanında her ne kadar XIV. yüzyılda veba ve kıtlık gibi toplumu felç eden hadiseler yaşansa da bir yandan da Batı toplumunda sanatsal ve bilimsel faaliyetler gelişmiş ve Doğu’ya yapılan Haçlı Seferleri’nin yanı sıra ticari seferler ile Doğu’nun zenginliklerinin bir kısmı Batı’ya taşınmıştır. Bu süreçte Rönesans

²⁶ Steven A. Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası, Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500*, çev. Serap Işık (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 138.

²⁷ Umberto Eco, *Ortaçağ: Katedraller, Şovahyeler, Şehirler*, çev. Leyle Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014), 175.

²⁸ Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 69.

²⁹ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 206. Kentler göç olsa bile kentlerin nüfusu yine de çok düşüktü. Örneğin reformun gerçekleştiği Kutsal Roma-Germen imparatorluğunda dahi XV. yüzyıl ortalarında tahminen irili ufaklı 3000 kasaba vardı ve bunların sadece 200 tanesinin nüfusu 1000 kişinin üzerindeydi ve sadece on beş tanesinin nüfusu 10 binden fazlaydı. Reformun başladığı Wittenberg kasabasının nüfusu sadece 2500'dü. Zwingli'nin reformu başlattığı Zürih'te 6000, Calvin'in bulunduğu Cenevre'de ise nüfus 1526 yılına gelindiğinde dahi sadece 15000 kişiydi. Steven E. Ozment, *The Age of Reform 1250-1550* (New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1980), 198. Avrupa'nın geneli için konuşacak olursak XII. ve XV. yüzyıllar arasında kentsel nüfusun, Avrupa nüfusunun tamamına oranının onda birden daha fazla olmadığı ifade edilmektedir Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 52–53.

Dönemi adı verilen bir dönem de yaşanmıştır. Batı toplumu o dönemde bir yandan toplumsal bunalımlar yaşarken diğer yandan bilimsel ve sanatsal gelişmelerin de yaşandığı bir toplum olmuştur.

Kentleşmenin arttığı ve ticaretin geliştiği XIII. yüzyılda Batı'da Burjuva adı verilen bir sınıf ortaya çıkmıştır. O zamana kadar sadece soylular ve din adamlarının etkin olduğu batı toplumunda artık Burjuva³⁰ adı verilen etkin bir sınıf daha doğmuştur. Bu sınıfın ortaya çıkmasında etkili olan bir diğer etkenin ise XIV. ve XV. yüzyıllara gelindiğinde nüfusun artmasından kaynaklı olarak insanların sayısının işlenecek toprağa oranla çok fazlaşması, serflerin geçimini sağlamak için derebeylerine bağımlı olmamaları ve bundan dolayı da serflik sınıfının yavaş yavaş düşüşe geçmesi olduğu gösterilebilir.³¹ Bu yeni sınıfın ortaya çıkması ile ticaret daha da canlanmış özellikle Venedik ve Ceneviz gibi liman şehirlerine sahip İtalya gibi ülkelerde zenginleşme gittikçe artmıştır. “Kara Veba”, kıtlıklar, doğal afetlerle XIV. yüzyılın başlarında aşırı derece yıkıma uğramış olan Avrupa halkları XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyıl boyunca ekonomik olarak bir ilerleme kaydetmiştir. Fakat daha önce de ifade ettiğimiz üzere bu gelişmelerin büyük çoğunluğu kentlerde gerçekleşmekteydi ve Avrupa nüfusunun köylerde yaşayan büyük çoğunluğu hâlâ bu gelişmelerden faydalanamamaktaydı.

XV. yüzyıla gelindiğinde dahi şehirlerde yaşayan Avrupalıların, genel Avrupa nüfusuna oranı yaklaşık yüzde 15-20 civarındaydı ve geriye kalan büyük çoğunluk köylerde Orta Çağ'dan gelen usul ile geçimlerini sağlamaktaydı.³² Reform öncesi yıllarda ise şehirler göç almaya ve nüfusunu artırmaya devam etmiştir. Bazı büyük kasabalar ve şehirler

³⁰ Burjuva kelimesinin bilinen ilk kullanımı 1007 yılında Fransa'da olmuştur. O dönemde şehirler kalelerin etrafında şekillendiği ve ticaret merkezleri de genellikle şehirler olduğundan burada yaşayanlara kentsoylu manasında Burjuva (burgenses) denilmiştir Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 117–118. Burjuvanın günümüzde anlaşıldığı şekli ile (üretim araçlarının sahibi, proletaryanın düşmanı) Ortaçağ'daki tanımı bir değildir. Başka bir tanıma göre Ortaçağ'da Burjuva; dışarıdan gelen yani kentsel büyümenin yaşandığı, surların hemen dışında yaşayan ve önceden çoğunlukla çiftçi olup artık ticaretle uğraşan bir tüccar, bankacı veya noter gibi bir işi olan kimsedir Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 225–226.

³¹ Ülgen, “Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, 12.

³² Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 113.

neredeysi kendi nüfuslarının iki katına çıkacak kadar büyüme sağlamıştı. Reform'un merkezi olan Almanya'nın en büyük şehirlerinden biri olan Köln'de nüfus yaklaşık 40 bine, Nürnberg'de ise yaklaşık 30 bine kadar çıkmıştır³³ Bu rakamlar günümüzdeki şehirlere kıyasla çok düşük olsa da o dönemin Avrupa kentleri için oldukça büyük rakamlardır. Reform öncesinde şehirlerin büyümesi ve ticaretin canlanması buna ek olarak insanların zenginleşmesi özellikle kentlerde yaşayanların ekonomik olarak bir refah seviyesine ulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Ancak kentlerde ekonomik gelişmeler olsa da faizsiz bir ticaret neredeyse düşünülmemekte ve bu da az bir kısım hariç büyük bir çoğunluğun ekonomik yönden zarar görmesine neden olmaktadır.³⁴

Reform öncesinde Avrupa insanı için sadece ekonomik problemlerin varlığından söz etmek yetersiz kalacaktır. Çünkü o dönemdeki toplum büyük bir sosyal buhrana tutulmuş ve nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan köylerde ise sefalet hüküm sürmekteydi. O dönemde evlilikler çok daha az, gayri meşru ilişkiler ise oldukça fazlaydı.³⁵ Kadınlara toplumda değer verilmiyor hatta onlara karşı düşmanlık besleniyordu. Çünkü bir kadın olan Havva, Âdem'i ayarttığı için Âdem'in cennetten kovulduğuna inanılıyordu.³⁶ Dine dayandığı iddia edilen bu inanış toplumda kadınların ikinci sınıf insan muamelesi görmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla din, Orta Çağ Avrupası'nda birleştirici değil ayırıcı bir unsur olarak işlev görmektedir. Bunun yanında Gündelik hayatta tartışma, kavga, kabalık, sefalet ve gaddarlık her zaman yaşanmakta ve insanlar toplumsal olarak huzuru bulamamaktadır.³⁷

Bu anlatılardan hareketle Protestan reformunun meydana gelmesinde sosyoekonomik durumun önemi yadsınamaz. Toplumlardaki büyük olaylar genellikle büyük krizlerin bir sonucu olarak meydana gelir

³³ Carter Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi, Ortaçağ Avrupası'ndan Modern Avrupa'ya Reformların Tarihi*, çev. Özgür Umut Hofaşçı (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014), 34.

³⁴ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 149.

³⁵ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 170.

³⁶ Miri Rubin, "The Culture of Europe in the Later Middle Ages", *History Workshop Journal* 33 (1992), 174.

³⁷ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 143.

ki Orta Çağ Avrupası gerek toplumsal gerekse de ekonomik olarak o dönemde zaten bir kriz içerisindeydi. Rönesans ve şehirlerde ticari faaliyetlerin iyileşmesi gibi olumlu yönde gelişmeler olsa da toplumun genelinde bu hâl hakim değildi. Nitekim çok az bir kesim bu gelişmelerden faydalanmaktaydı. Yukarıda ele aldığımız noktalar göz önünde bulundurulacak olursa Avrupa toplumunun reform öncesi sosyal durumunu bir bunalım dönemi olarak ifade etmek mümkündür.

Reformun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Faktörler

Çalışmanın bundan sonraki kısmında reformun meydana gelmesinde etkili olan faktörlere yer verilmiştir. Bu faktörleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Veba, kıtlık ve doğal afetler, Rönesans ve hümanist düşüncenin etkisi, hareketli matbaa harflerinin icadı, Köylü Savaşları ve öncü reformistlerin reforma dair çabaları. Reformun nasıl ortaya çıktığını tam olarak anlayabilmek için dönemin şartlarının, yaşanan gelişmelerin ve problemlerin reformla ne gibi bir ilişkisi olduğu analizi doğru şekilde yapılmalıdır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında ağırlıklı olarak bu konu üzerinde durulmuştur.

Veba Salgını, Kıtlıklar ve Doğal Felaketler

XIV. ve XV. yüzyıl, Avrupa için bitmeyen sıkıntıların ve felaketlerin baş gösterdiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde etkisi uzun yıllar geçmeyecek olan birçok felaket yaşanmıştır. Tüm bu felaketler çok sayıda can almış ve toplumu bir buhrana sürüklemiştir. Din adamlarının baskısı ve toplumsal sorunlar yetmezmiş gibi bir de doğal afetler ve salgın hastalıklar baş göstermiştir. Avrupa’da reformun ortaya çıkışını anlamada o dönemin veba salgını ve diğer hastalıklarla olan ilişkisini de irdelemek gereklidir. Avrupa halkları için zaten birçok yönden sancılı geçen Orta Çağ’ın sonları artık daha da dayanılmaz bir hal almıştı. Veba salgınının meydana gelmesi ve etkileri bunun yanında diğer doğal afetler ve felaketler reform öncesi Avrupa insanının durumu hakkında bize bazı ipuçları verecektir.

Avrupa’da binlerce insanın canını alan ve toplumda derin izler bırakan veba salgını “Kara Ölüm” diye bilinmekteydi. Hastalığa yakalanan kimselerin derilerinde yağlanmadan kaynaklı koyu lekeler oluştuğu için bu salgına “Kara Ölüm” denilmiştir.³⁸ Bu salgın ilk defa

³⁸ William L. Langer, “The Black Death”, *Scientific American* 210/2 (1964), 114.

Volga Nehri'nin batısında, Kafkas Dağları'nın kuzeyinde bulunan Moğol topraklarında ortaya çıkmıştır.³⁹ Daha sonra 1347 yılında Karadeniz ticaret yolları üzerinden Kırım'a taşınmış ve oradan Anadolu'ya kadar ulaşmıştır. Salgının bu yayılma seyri hız kesmeden devam etmiş Anadolu'dan Kıbrıs'a, Kıbrıs'tan İskenderiye kıyılarına oradan da Akdeniz ticaret gemileri üzerinden İtalya'nın Cenova kıyılarına kadar ulaşmıştır.⁴⁰ 1349 yılına gelindiğinde artık salgın Avrupa'da önü alınamaz bir şekilde ülkeden ülkeye geçiş yapmıştır. İtalya'dan sonra Fransa'ya, İspanya'ya daha sonra İrlanda ve İngiltere'ye kadar ulaşan salgın neredeyse tüm Avrupa'yı etkisi altına almıştır.⁴¹

Bu hastalığın Avrupa'ya yayılması ticaret gemilerinin, vebalı pireleri taşıyan fareleri gittiklere yerlere götürmesi sebebiyle daha da kolaylaşıyordu.⁴² Bu fareler hastalık taşıyan mikroorganizmayı insana iletildiğinde “Hıyarcıklı“ olarak adlandırılan bir veba türü ortaya çıkıyordu.⁴³ Hıyarcıklı veba bulaştığında hastada önce siyah lekeler oluşuyor sonra bu lekeler tüm vücudunu kaplıyor ve hastaların büyük çoğunluğu bir hafta içinde ölüyordu. Bir de akciğer vebası vardı ki içten bir hastalık olarak gelişiyor, burundan kan geliyor, kan ve tükürük yolu ile daha da yayılan bu hastalık ise insanları 24 saat geçmeden öldürmesinin yanı sıra çok hızlı bir şekilde yayılıyordu.⁴⁴

Salgını önlemek için bir şehri komple karantina altına almak gibi bazı önlemler alınmaya çalışılsa da veba yeni bir salgın olduğu için bu bakterileri iyileştirecek ilaçlar bulunamıyor bundan dolayı veba salgını oldukça ölümcül bir hâl alıyordu.⁴⁵ Ayrıca veba taşıyan farelerin özellikle tahıl stokları ve tahıl değirmenleri etrafında toplandıkları ve bu toplanma

³⁹ J. N. Hays, *Epidemics and Pandemics, Their impacts on Human History* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005), 41.

⁴⁰ Hays, *Epidemics and Pandemics*, 41–42.

⁴¹ Hays, *Epidemics and Pandemics*, 43.

⁴² Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 26..

⁴³ J. N. Hays, *The Burdens of Disease, Epidemics and Human Response in Western History* (New Brunswick N.J.: Rutgers University Press, 2009), 38.

⁴⁴ Kemal Özden – Mustafa Özmat, “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”, *İdeal Kent* 5/12 (Nisan 2014), 64–65.

⁴⁵ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 198.

alanlarına sahip olan köylerin ve kırsal kesimin o dönem Avrupa'sında şehirlerden çok daha fazla olması vebayı daha da tehlikeli hale getiriyordu.⁴⁶ Şehirlerin aşırı kirli olması, köylerde ise elverişsiz koşulların ve beslenme kaynaklarının yetersizliği sebebiyle vebanın yayılışı daha hızlı ilerliyor, bazen vebadan kaynaklı ölümlerden dolayı bir bölgede canlı insan nâmına bir şey kalmıyor ve o bölge komple haritadan silinebiliyordu.⁴⁷

Veba salgını kiliseye olan güveni de derinden sarsmıştı. Çünkü bazı kilise çevreleri kirliliği kutsal olarak kabul edip suya elini sokmayı dahi günah görerek⁴⁸ vebanın yayılmasına neden olurken⁴⁹ öte yandan kilise vebayı önleme noktasında acze düşmüş ve insanların nezdinde kutsal olan kilise oldukça itibar kaybetmişti. Buna ek olarak veba birçok din adamının da ölümüne sebep olmuştur. Üyelerinin yüzde altmışını kaybeden dini toplulukların varlığı kiliseyi de önü alınamaz krizlere sürüklemiştir.⁵⁰ Ölen din adamlarının yerine daha çaylak ve genç olan din adamları atanmış, işi bilmeyen bu görevliler toplumla uyum noktasında sorunlar yaşayınca kilise bu noktadan da büyük bir itibar kaybına uğramıştır. Bu durum ise reforma giden süreçte kilise ile halkın arasının açılmasına sebep olmuş ve kilise aleyhine sonuçlar doğurmuştur.⁵¹ Gerçekten de bu noktaları ile düşünüldüğünde veba salgını hem toplumsal bir buhran olarak hem de kilise aleyhine doğurduğu sonuçlarla reformun meydana gelmesine katkı sağlayan önemli bir etken olmuştur. Halkın tahammül gücünün azalması, sürekli sorunların baş göstermesi ve bu sorunlara Tanrı adına ve Tanrı'yı temsilen varlığını sürdürdüğünü

⁴⁶ Hays, *The Burdens of Disease*, 40.

⁴⁷ T. Tolga Gümüş, "Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2011), 151.

⁴⁸ Hristiyan keşişlerin Orta Çağ'daki daha dindar olma gayesiyle temizliğe karşı tutumlarını Bertrant Russell şu şekilde ifade etmiştir: Temizlik nefretle karşılanmış, bitler "Tanrı'nın İncileri" ve azizliğin belirtisi kabul edilmişti. Kadın veya erkek olsun fark etmez azizler bir ırmaktan karşıdan karşıya geçerken suya ayakları değmediğinde bunu övünerek söylüyorlardı Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 130.

⁴⁹ Özden - Özmat, "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları", 63.

⁵⁰ Fagan, *The Great Warming*, 44.

⁵¹ Gümüş, "Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri", 151-152.

iddia eden kilisenin cevapsız kalması hatta bu sorunlardan kendisinin de olumsuz etkilenmesi Katolik Kilise açısından aleyhte bir durum olarak neticelenmiştir.

Toplumsal sorunlarla normal yollarla baş edemeyen insanlar artık daha farklı çözüm yolları denemeye başlamıştır. Bunlardan birisi “Kırbaçlılar” mezhebinin uygulamalarıydı. O dönemde vebanın ortaya çıkmasında etkili olan şeyin tıbbi sorunlar değil Tanrı’nın gazabı olduğuna inanılıyordu.⁵² İnsanlar Tanrı’yı kızdıracak işler yaptıklarından dolayı bu musibetlerle karşılaşıyorlardı. Veba, Tanrı’nın gazabı olduğuna göre bu mezhep mensupları Tanrı’nın öfkesinden kurtulmak/uzaklaşmak için dikenli kırbaçlar ile vücutlarının çıplak olan üst kısımlarını darmadağın edercesine vururlar ve vücutlarından oluk oluk kan akmasına sebep olurlardı. Bununla da Tanrı’nın gazabından kurtulacaklarını düşünürlerdi.⁵³

Vebanın nasıl ortaya çıktığına dair daha önce zikrettiklerimizin yanında bazı farklı görüşler de vardı. Bunların en dikkate değer olanlarından birisi 1348-1351 yılları arasında ortaya çıkan vebadan Yahudilerin sorumlu tutulmasıydı. Yahudilerin yiyecekleri, kuyulardaki ve nehirlerdeki suları zehirleyerek vebayı insanlara yaydıklarına inanılıyordu.⁵⁴ Yahudilerin kendileri de veba hastalığına yakalanmasına rağmen bu görüş sahipleri düşüncelerinde ısrar etmişler ve bu durum sadece bir düşünce olarak da kalmamıştır. Veba hastalığına sebep oldukları gerekçesiyle 1348 yılında Fransa’da Yahudi katliamı başlamıştır. Bu katliam yavaş yavaş Avrupa’nın birçok bölgesine yayılmış ve Mainz’de 12 bin, Strasburg’da ise 100 bin Yahudi vahşice öldürülmüştür. Sadece bununla da kalmamış Yahudiler günah keçisi ilan edilerek bağırsaklarının boşaltılması gibi türlü işkencelere maruz bırakılmış ve diri diri yakılmışlardır.⁵⁵

⁵² Samuel K. Cohn, “The Black Death: End of a Paradigm”, *The American historical review* 107/3 (2002), 705.

⁵³ Emrah İstek, “Avrupa’da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/62 (2017), 188.

⁵⁴ Samuel K. Cohn, “The Black Death and the Burning of Jews”, *Past & Present* 196 (2007), 4.

⁵⁵ Cohn, “The Black Death and the Burning of Jews”, 9.

1347 yılında başlayan veba salgını XVI. yüzyılın başlarında reform döneminde hafiflemiş olsa da İsviçreli reformcu Ulrich Zwingli de vebadan olumsuz bir şekilde etkilenmiş dahası salgın Luther'in bulunduğu bölgeyi de derinden yaralamış ve Luther bundan dolayı "Bir Kişi Ölümcül Vebadan Kurtulabilir mi?" adlı bir kitapçık yazmıştır.⁵⁶

Yaşanan salgın hastalıklar sadece reform dönemi ile de sınırlı kalmamış ve belirli aralıklarla sürekli salgınlar boy göstermiştir. Kara Veba'dan sonra Avrupa'da meydana gelen önemli veba salgınları şu yıllarda gerçekleşmiştir: 1360–1363, 1374, 1400, 1438–1439, 1456–1457, 1464–1466, 1481–1485, 1500–1503, 1518–1531, 1544–1548, 1563–1566, 1573–1588, 1596–1599, 1602–1611, 1623–1640, 1644–1654 ve 1664–1667.⁵⁷ Avrupa'daki son büyük veba salgını 1720 yılında yaşanmış ve Avrupa insanı yaklaşık beş asır boyunca sürekli ağır hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁵⁸

Reform öncesi Avrupa'da meydana gelen hastalıklar sadece veba salgını ile sınırlı değildi. Bu dönemde Avrupa'da geniş çaplı olumsuz etkiye sahip kıtlıklar, sel felaketleri ve depremler de olmuştur. Örneğin XIII. yüzyılda Hollanda ve Almanya kıyılarında en az dört büyük sel felaketi meydana gelmiştir. Bu sellerden dolayı yaklaşık yüz bin kişinin öldüğü ifade edilmektedir. Dahası Hollanda'nın bazı bölgelerinde gerçekleşen sellerde sular yüz yıl gibi büyük bir zaman diliminde dahi tahliye edilememiştir. Buna ek olarak Danimarka'da tarımsal kaynak noktasında oldukça önemli olan altmış mahallenin tamamı tuzlu deniz suları tarafından yutulmuştur.⁵⁹ Bu sel hadiseleri sadece XIII. yüzyılda gerçekleşmemiş reform öncesi dönemde belirli aralıklarla Avrupa'nın farklı ülkelerinden boy göstermiştir. Özellikle Hollanda, Almanya ve Fransa kıyılarında XIII. ve XVI. yüzyıllar arasında belirli aralıklarla aşırı derecede tahrip edici seller gerçekleşmiştir.

Kıyı şehirlerinde meydana gelen sel felaketlerine ek olarak özellikle orta ve batı Avrupa'da kışlar çok soğuk yazlar ise çok sıcak geçtiğinden insanlar kuraklıkla ilgili sorunlarla da yüzleşmek zorunda

⁵⁶ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 27.

⁵⁷ Hays, *Epidemics and Pandemics*, 46.

⁵⁸ Langer, "The Black Death", 114.

⁵⁹ H. H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (London: Routledge, 1995), 174.

kalmıştır.⁶⁰ Özellikle kuraklığın etkisi ile kıtlık Avrupa insanını çok derinden yaralamıştır. 1315 yılında başlayıp 1322 yılına kadar Kuzey Avrupa’da ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu’nun bazı bölümlerinde büyük kıtlıklar meydana gelmiştir.⁶¹ Ayrıca İtalya’da 1271-1347 yılları arasında yaklaşık 70 yıllık süreçte en az 14 kıtlık meydana gelmiştir.⁶² Hatta reform öncesinde bile yaz aylarında sıcaklık ekinleri talan etmiş ve su kuyularını kurutmuştur.⁶³ Bu kuraklık ve kıtlıktan en çok etkilenen ise zayıf bünyeleri ile çocuklar ve yaşlılar olmuştur. Çocukların ve yaşlıların birçoğu yetersiz beslenme ve bağışıklık sisteminin zayıflaması dolayısıyla türlü hastalıklara yakalanmış ve ölmüşlerdir.⁶⁴

Bu dönemde Avrupa’yı etkisi altına alan kıtlığa ve kuraklığa ek olarak başka büyük doğal felaketler de yaşanmıştır. Depremler bunların önemli olanlarından bir diğeri idi. 1348 yılında çapı 600 kilometreyi geçen ve birçok bölgeyi etkileyen ve artçı sarsıntıların yaklaşık iki ay sürdüğü depremler gerçekleşmiştir. Bu depremler çeşitli bölgelerde belli aralıklarla devam etmiştir.⁶⁵

Bütün bu olaylar o dönemin Avrupa’sında nice can kayıplarına sebep olmuştur. Kıtlık ve vebadan Avrupa nüfusunun neredeyse üçte biri yok olmuştur. Veba salgını ulaştığı bölgelerde çok yüksek ölüm oranlarına neden olmuş ve bu ölüm oranı ekseriyetle yüzde 30 ilâ 40 arasında gerçekleşmiştir.⁶⁶ Örneğin İngiltere’nin önde gelen şehirlerinden Londra’da nüfusun yüzde 35’i vebadan dolayı ölüncüken⁶⁷ bazı şehirlerin kilise mezarlarında vebadan ölenleri koyacak yer dahi bulanamamıştır.⁶⁸

⁶⁰ Lamb, *Climate, History and the Modern World*, 178.

⁶¹ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 182.

⁶² Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 79.

⁶³ Lindberg, *Avrupa’da Reform Tarihi*, 26.

⁶⁴ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 184.

⁶⁵ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 81.

⁶⁶ Hays, *Epidemics and Pandemics*, 43.

⁶⁷ Barbara E. Megson, “Mortality among London Citizens in the Black Death”, *Medieval Prosopography* 19 (1998), 125.

⁶⁸ İstek, “Avrupa’da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Vienna Örneği)”, 179.

1346 yılında 80 milyon nüfusa sahip olan Avrupa, 1347-51 salgınında bu nüfusun 25 milyonunu kaybetmiştir.⁶⁹

Veba salgını ve doğal felaketler Avrupa halklarında onarılması güç, derin yaralar açmıştır. Bu olayların büyük çoğunluğu XIV. yüzyılda gerçekleşmesine rağmen daha küçük ölçekli olaylar ve olayların etkileri reform dönemine hatta sonrasına kadar devam etmiştir. Bu felaketler, XI. yüzyıl ve sonrası yıllarda bir gelişme ivmesi yakalayan Avrupa'yı sarsmış ve XIV. yüzyılda Avrupa bir duraklama dönemine girmiştir.⁷⁰ Ekonomik canlanma sekteye uğramış ve toplumsal sorunlar gittikçe artmıştır. Vebanın olduğu yerlerde neredeyse tüm ticari faaliyetler durmuş, üretim ve ithalata ara verilmiş, tarım alanları ihmal edilmiş hatta mahkemeler dahi tatil edilmiştir.⁷¹

Veba salgını ve diğer felaketler özellikle din adamlarını dahi aciz bırakmış ve insanların onlara olan güvenini derinden sarsmıştır. Katolik Kilisesi mensubu din adamları yavaş yavaş Avrupa'daki prestijini kaybetmiş ve bu durum âdeta Protestan reformuna davetiye çıkarmıştır. Hatta 1420'li yıllarda Bohemya'da reformist düşüncelere sahip olan Hussitlerin yapmış olduğu ayaklanma ve göç olaylarının nedeni siyasi ve dini olsa da kötü hava şartlarından kaynaklı kıtlığın da bu ayaklanmalarda payı olduğu ifade edilmiştir. Benzer şekilde İngiltere'de meydana gelen Güller Savaşı'nda asıl etken siyasi sebepler olsa da kötü hayat şartlarının bu olayların meydana gelmesinde etkili olduğu ifade edilmiş⁷² ve dönemin olumsuz şartlarının reformun meydana gelmesinde etkili olduğu fikrine dolaylı yönden katkıda bulunulmuştur.

Reformun meydana gelmesinde tek etken salgınlar ve hastalıklar değildir. Fakat bir yandan din adamlarının sömürüsüne maruz kalan, bir yandan derebeylerinin emri altında adeta köle gibi çalışan buna ek olarak bir de ekonomik olarak sefalet içinde bulunan bir halk için doğal afetler ve salgınların da olması artık dayanılmaz noktalara gelindiğinin göstergesi olmuştur. Reformun ortaya çıkış sürecini birçok yönden ele almak bu sürecin daha doğru anlaşılmasına vesile olacaktır. Çeşitli sosyal,

⁶⁹ Fagan, *The Great Warming*, 44.

⁷⁰ Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 154-155.

⁷¹ Hays, *The Burdens of Disease*, 45.

⁷² Lamb, *Climate, History and the Modern World*, 188.

ekonomik ve doğal sorunlarla boğuşan Avrupa insanı bir yandan da bilimsel ve sanatsal faaliyetlerde gelişme (çoğunlukla kentlerde olmak üzere) kaydetmiştir. Rönesans dönemi olarak bilinen bu dönemin de Protestan reformunun meydana gelmesinde önemli katkıları olmuştur.

Rönesans ve Hümanist Düşünce

Orta Çağ'ın sonundaki birkaç yüzyıl boyunca çeşitli sorunlarla boğuşan Avrupa coğrafyası öte yandan da özellikle nüfusun azınlıkta olduğu kentlerde ve kıyı şehirlerinde bilimsel ve sanatsal gelişmelere kapı aralamaktaydı. Orta Çağ boyunca din adamlarının ve siyasi iktidarların sultasında yaşayan ve kısıtlı özgürlüklere sahip olmuş olan Avrupalılar artık gözünü açmaya ve uyanmaya başlamıştı. Kıyı şehirlerinde ticaretin canlanması, Doğu'ya yapılan seferler, tercüme faaliyetlerinin gelişmesi gibi unsurlar Avrupa'nın Doğu ile etkileşimini artırmış buna ek olarak bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır. Coğrafi keşiflerin yapılmaya başladığı, astronomi, matematik ve tıp gibi alanlarda bilimsel çalışmaların geliştiği, bunun yanında özellikle de kişisel hak ve özgürlüklerin artırılması ve insana değer vermeyi amaçlayan hümanist akımın ortaya çıkmasıyla Avrupa'da Rönesans adı verilen yeni bir dönem başlamıştır.

Kavram olarak Rönesans, XIV. yüzyılın başları ile XVI. yüzyılın sonları arasında Avrupa'da sanatın ve bilimin gelişmesini tanımlamak için kullanılmaktadır. XIV. yüzyıldan başlayarak yaklaşık bir asırlık dönemde İtalya'da var olan sanatçı, şair ve bilim adamı sayısı Avrupa'nın diğer yerlerinden fazla olduğu için Rönesans deyince ilk akla gelen ülke İtalya'dır. Rönesans döneminde klasik metinler keşfedilmiş, Antik Yunan ve Roma'nın mimarisini, fikirlerini ve sanatını yeniden canlandırma çabası içerisinde olunmuştur.⁷³ Rönesans asıl itibarıyla XI. yüzyılda başlamış olsa da XI. yüzyıldaki Rönesans'a dair gelişmeler daha çok felsefi çalışmalar ile sınırlı olduğundan asıl olarak bilimsel ve edebi çalışmaların ağırlıkta olduğu XIV. yüzyıl Rönesans'ın başlangıcı olarak ifade edilmiştir.⁷⁴

Rönesans'ın meydana gelmesinde önemli etkenlerden birisi de Haçlı Seferleri ve Doğu'ya yapılan deniz ticaretlerinin bir sonucu olan

⁷³ Merriman, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, 44.

⁷⁴ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 138.

Doğu ve Batı'nın etkileşimidir. Orta Çağ'da fakirlik ve sefalet içinde yaşayan Avrupa insanı, Doğu'daki Müslümanların zenginliklerine, bilimsel çalışmalarına, kültürel ve sosyal zenginliklerine Haçlı Seferleri ve Doğu'ya yaptıkları ticaretler yoluyla ulaşabilmişlerdir.⁷⁵ Avrupa için Rönesans adı verilen bilimsel ve sanatsal gelişmelerin meydana gelmesi de sancılı bir sürecin ürünüdür. Çünkü Katolik Kilisesi ve papalık kurumu kendilerinin kontrolünde olmayarak gelişen ve insanlara özgürlük vaadeden bu sürecin de karşısında durmuştu.

Rönesans öncesi dönemde bilim, sanat ve edebiyat kilisenin kontrolünde ve sadece kiliseye hizmet edecek faaliyetler yapabiliyordu. Kilise Latince'den başka bir dilin kullanılmasına da müsaade etmiyordu.⁷⁶ Rönesans'a kadar Avrupa'da hakim olan, gelişmelere kapalı ve doğrulara aykırı bu dünya görüşüne "Skolastik Düşünce" denilmektedir. Dünya'nın hareket etmediğine ve Tanrı'nın insanları ve doğayı düz bir dünya üzerine koyduğuna inanılıyordu. Dünya'nın sabit bir şekilde durduğu, Ay'ın ve Güneş'in ise Dünya'nın etrafında döndüğü dahası yıldızların da dünya gibi sabit olduğu inancı o dönem Avrupası için genel geçer doğrulardı.⁷⁷

Bilimsel gelişmelere ve sanatsal faaliyetlerdeki ilerlemeye rağmen papalık kurumu kendi hegemonyasını devam ettirmek istemiştir. Bu gelişmelere engel olmak için engizisyon mahkemelerini de kullanmaktan çekinmemiştir. Bunun en bilinen örneklerinden birisinin Galileo'nun dünya yuvarlaktır dediği için engizisyon mahkemesi tarafından idama mahkum edilmesi olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Ancak papalık kurumu ne yaparsa yapsın bu bilimsel gelişmelere engel olamamıştır. Bilimsel ve sanatsal çalışmalar papaya rağmen günden güne daha da artmıştır. Fakat daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu gelişmeler çoğunlukla şehirlerde gerçekleşmiş köyler bu durumdan uzakta kalmıştır. Gelişme noktasından şehirle köy arasında farklılıklar olduğu gibi tüm şehirlerde de gelişme aynı seviyede olmamış bazı şehirlerde gelişme fazla iken bazılarında çok asgari düzeyde kalmıştır.⁷⁸

⁷⁵ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 190.

⁷⁶ Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, 175.

⁷⁷ Wiesner - Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, 63.

⁷⁸ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 139.

Rönesans'ın daha da yayılması papalık için büyük sorunların habercisi olmuştur. Rönesans'ın ürünlerinden biri olan hümanist akım günden güne daha da fazla taraftar toplamıştır. Modern dönemde insancılık ve insan sevgisi gibi anlamlara sahip olmasına rağmen Hümanizm, Orta Çağ'da Hristiyan kilisenin yenilenmesi ve yanlış dini uygulamaların düzeltilmesi gibi anlamlara sahipti.⁷⁹ İnsanın özgürlüğü, kişisel hak ve hürriyetler artık eskisinden çok daha fazla konuşulmaktaydı. Bu durum insanlar üzerinde kendi hakimiyetini kurmuş kilise için büyük bir sorun oluşturmaktaydı.

Hümanist akımın öncülerinden Hollandalı Erasmus (1466-1536) reformdan önceki yıllarda papalığa meydan okumuş ve kilisenin din namına yaptığını iddia ettiği tüm hurafelere karşı çıkmıştır.⁸⁰ Erasmus'un tepkileri sadece söz ile kalmamış birçok kitap basmıştır. Onun "Hristiyan Şövalyesi'nin El Kitabı" adlı eseri 1504-1518 yılları arasında üç kez basılacak kadar büyük ilgi görmüştür.⁸¹ Papalık da bu gelişmelere kayıtsız kalmayarak Erasmus'un kitaplarının okunmasını yasaklamış ve yasaklı kitaplar listesine almıştır. Bu yasaklara rağmen onun "Deliliğe Övgü" kitabı olağanüstü bir rağbet görmüştür.⁸² Erasmus'un kitapları tüm hümanist çevrelerde okunmuş ve kiliseye karşı tepkiler günden güne artmıştır. Yayımladığı kitaplara ek olarak Erasmus, İncil'i herkesin anlaması için İbranice'ye çevirmiş, önsözüne Latince ve Yunanca ekleme yaparak bastırılmıştır.⁸³ Bu durum başta papalık olmak üzere tüm Avrupa'da büyük yankı uyandırmıştır.

Erasmus'un öncülüğünde hümanist akım gittikçe Avrupa'ya yayılmış ve güç kazanmıştır. İtalya başta olmak üzere Almanya, Fransa

⁷⁹ Alister E. McGrath, *Reformation Thought, An Introduction* (Oxford: Blackwell Publishers, 1993), 40.

⁸⁰ McGrath, *Reformation Thought*, 54.

⁸¹ McGrath, *Reformation Thought*, 55.

⁸² Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 216.

⁸³ Martin Luther'in 1522 yılında Almanca'ya çevirdiği İncil, Erasmus'un yaptığı bu İncil baskısından tercüme edilmiştir Halil İncalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 161.

gibi ülkelerde hümanist okullar açılmıştır.⁸⁴ Bunun yanında özellikle Reform'un gerçekleştiği Almanya'da koyu Hümanizm savunucuları ortaya çıkmıştır. Bu hümanistlerden en önemlileri arasında Johann Reuchilin ve Hermann Von Dem Busche sayılabilir. Her ikisi de Almanya'da Hümanizm'i yayma çabası içerisinde olmuştur. Hatta Busche 1521 yılında Luther'in papaya karşı olan manifestosuna destek olmuş, 1523 yılında Hümanizm incelemelerinin önemli merkezlerinde olan Heidelberg üniversitesinde dersler vermiştir.⁸⁵ Erasmus'un hümanist düşünceye dair çalışmaları hem kilisenin otoritesine bir karşı gelme hem de reform düşüncesine katkı sunma anlamında çok önemlidir. Nitekim XVI. yüzyılda "Erasmus yumurtladı ve Luther yumurtadan çıktı"⁸⁶ anlamındaki meşhur söz Erasmus'un reform düşüncesine yaptığı katkıyı gözler önüne sermektedir.

Protestan reformunun meydana gelmesinde Rönesans ve Hümanizm'in de büyük etkisi olmuştur. Rönesans bilimsel ve sanatsal gelişmelere kapı aralarken Hümanizm insan haklarını ve kişisel özgürlükleri destekleyen bunun yanında papalığın hurafelerine karşı çıkan bir tutum içerisinde olmuştur. Bir bakıma insanlar Hümanizm ile kiliseye rağmen yeniden doğmuştur. Nitekim Ullmann "Hümanizm, doğal insanın vaftiz suyundan arınarak yeniden doğuşudur"⁸⁷ şeklindeki ifadeyle yeniden doğuş anlamına gelen vaftizden dem vurarak bu doğuşun artık Hümanizm ile gerçekleşeceğini ifade etmeye çalışmıştır.

Hümanizm'in öncüsü Erasmus'un aslında Luther'in 95 maddelik manifestosunda savunduğu görüşlerin bir kısmını Luther'den daha önceki yıllarda savunduğu ve bu anlamda Luther'in reformuna zemin hazırladığı görülmektedir. Buna ek olarak Almanya'da Reuchilin ve Hermann gibi hümanist öncülerin varlığı da aslında reforma dair görüşlerin Luther'den çok daha önce Almanya'nın gündeminde olduğunun göstergesidir. Bir bakıma Erasmus'un ve Alman hümanist öncülerin araladığı reform kapısından Luther'in girdiği söylenebilir.

⁸⁴ Wiesner - Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, 48.

⁸⁵ İnalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, 169.

⁸⁶ Owen Chadwick, *The reformation* (Harmondsworth: Penguin Books, 1964), 39.

⁸⁷ Walter Ullmann, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages* (London, New York: Routledge, 2003), 205.

Papalığın tüm çabalarına rağmen bilimsel ve sanatsal çalışmalara tam anlamıyla engel olamamasından artık Orta Çağ'daki güçlü otoritesinin zayıfladığını çıkarmak mümkündür. Engizisyon mahkemeleri dahi bilimsel, sanatsal ve hümanist çalışmalara engel olamamış hatta yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Erasmus'un kitapları papalığın yasaklarına rağmen daha fazla okunmuştur. Erasmus'un, hümanist öncülerin, Luther'in ve diğer reformcuların kitapları reformun halka yayılmasında çok önemli bir etken olmuştur. Bu kitapların basımının yapıldığı matbaanın icadı da reformun meydana gelmesinde en az bu kitaplar kadar etkili bir unsuru teşkil etmektedir.

Hareketli Matbaa Harflerinin İcadı

Reform düşüncesinin halk tabanında hızlı bir şekilde yayılmasında matbaanın etkisi çok büyüktür. Gerek hümanist düşünürlerin gerekse de reformist insanların görüşleri matbaa sayesinde hızlı bir şekilde Avrupa'nın birçok yerine ulaşmıştır. Özellikle Martin Luther'in papalık ve kilisenin hurafeleri aleyhine sözleri büyük yankı uyandırmıştır. Aslına bakılırsa Katolik Kilisesi aleyhine ilk eleştiri yapan Luther değildi. Luther'den birkaç asır önce Jan Hus ve John Wycliffe gibi reformist düşünürler de papalık ve kilise aleyhine eleştirilerde bulunmuş hatta Jan Hus bu eleştirileri sebebiyle aforoz edilmiş ve yakılmıştır. Ancak onların düşünceleri Luther kadar yankı bulmamış çünkü o zamanlarda matbaa teknikleri reform dönemindeki kadar gelişmemiştir.

Reform öncesi süreçte de var olan matbaanın reform sürecinde cazip hale gelmesinde hareketli harflerin etkisi oldukça fazladır. XV. yüzyıl ortalarında Rhineland (Almanya'nın batısındaki Ren nehrinin sol tarafında kalan coğrafi bölgedir) bölgesinde hareket eden, dayanıklı ve tekrar tekrar düzenlenebilen metal matbaa harflerinin bulunması bu icadı çok daha cazip ve kullanışlı bir hale getirmiştir. Buna ek olarak Marco Polo tarafından Çin'den getirilen keten bezi kağıtları da basım çalışmalarını oldukça ucuz hale getirmiştir. Çünkü keten bezi kağıtlarından önce kullanılan papirüs ve parşomen kağıtları keten bezine göre daha pahalı olduğu için baskı ücretlerinin de maliyetleri yüksek olmaktaydı.⁸⁸

⁸⁸ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 35.

Matbaa endüstrisinin öncelikle Almanya'da gelişmesi ve ilk baskı uzmanlarının da Almanlar olması matbaanın neden reforma büyük katkı sağladığının anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Buna ek olarak 1450'li yıllarda hareketli matbaa makinasının unsurlarını bir araya getiren kişinin Almanya Mainz'de yaşayan elmas cilacısı Johannes Gutenberg olduğunu da ifade etmek gerekir.⁸⁹ Gutenberg bu makinaı icat etse de baskı yapmak için kullanılan deriler çok pahalıya mal oluyordu. Örneğin bir İncil'i basmak için 170 dana derisi veya 300 koyun derisi gerekiyordu. Yine bu dönemde seri üretim yapan hareketli matbaa makinasına ek olarak teknolojik gelişmeler sayesinde ucuz kağıt üretiminin de mümkün hale gelmesi Ozment'in ifadesiyle Avrupa'da bir kitap ve broşür selinin meydana gelmesine imkan tanımıştı.⁹⁰

Matbaa makinaları XV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde çok hızlı bir şekilde yayılmış neredeyse 200'den fazla şehirde ve kasabada matbaa makinaları bulunur hale gelmiştir. Matbaanın bu şekilde yükseliş trendi ile reform öncesinde kitapların basımında ciddi artışlar gözlemlenmiştir. Bu dönemde tahmini olarak altı milyon kitap basılmış ve bu basılan kitaplardaki 30.000 başlığın yarısını dini konuların oluşturduğu ifade edilmiştir. Dahası XV. yüzyılın son kırk yılında basılan kitaplar Orta Çağ boyunca din adamlarının ve katiplerin ürettiği kitaplardan çok daha fazla olmuştur.⁹¹ Bu iş o kadar ileri noktaya varmıştır ki sadece Luther ve arkadaşlarının kitaplarını basmak için yedi matbaa bulunduğu belirtilmiştir.⁹² XVI. yüzyılda ise sadece Protestan reformunun meydana geldiği Almanya'da yaklaşık 100.000 kitap ya basılmış ya da yeniden yayımlanmıştır. Reformun hemen sonrasında basılan kitapların sayısını tarihçi Preserved Smith yıllara göre şu şekilde sıralamıştır: "1518'de 150, 1519'da 260, 1520'de 570, 1521'de 620, 1522'de 680, 1523'de 935 ve 1524'de 990. Bu kitapların çoğu dinsel konuları tartışan broşürlerden meydana gelmiştir."⁹³

⁸⁹ Merriman, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, 34.

⁹⁰ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 207.

⁹¹ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 206.

⁹² Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 36.

⁹³ Preserved Smith, *The Age of the Reformation* (New York: Holt Rinehart and Winston, 1948), 314.

Matbaanın tesiriyle kitapların basımındaki bu artış reformun yayılmasını hızlandırmasının yanı sıra insanların Luther'in ve reformcuların görüşlerinin birincil kaynaklardan okumasına imkan tanımıştır. Bu dönemde yukarıda da ifade edildiği üzere özellikle dini içeriğe sahip yayınlar önem kazanmıştır. Luther'in 1517 ilâ 1520 yılları arasında yazdığı otuz broşür yaklaşık üç yüz bin nüsha olarak çoğaltılmıştır.⁹⁴ İnsanların yoğun bir şekilde reformcuların kitaplarını satın almak istemeleri Katolik kitapçılara bile reformcuların kitaplarını satmaktan başka bir çare bırakmamıştı.⁹⁵

Rakiplerinin eliyle dahi yayılan reformist görüşler kısa zamanda tüm Avrupa'da yankı uyandıracak bir seviyeye ulaşmıştı. Kaldı ki bu matbaalarda sadece Luther'in değil diğer reformistlerin de görüşleri basılarak reform sürecine birkaç koldan destek verilmiştir. Bu noktada bir hususu daha zikretmekte fayda vardır. Matbaaların dönemin şartlarına göre bu denli yüksek sayılarda basım yapmalarında okuma yazma oranlarının artmasının da etkisi büyüktür. Okuma yazma oranlarının artmasına temel teşkil eden unsur ise üniversitelerin sayısının artmasıdır. Reform öncesinde Avrupa'da üniversitelerin sayısını 20'den 70'e çıkarmıştır. Üniversitelerdeki bu artış tüm toplumun okuma yazma bildiği anlamına gelmemelidir. Bu dönemde okuryazarlık oranı genel nüfusa oranla %5 iken; kentlerde ise nüfusun %30'unun okuma yazma bildiği tahmin edilmektedir. Okuma yazma oranları çok da yüksek olmamasına karşın reformcular da karşı çözüm üretmiş ve sadece yazılı olarak değil sözlü olarak reform propagandasını yapmayı da ihmal etmemişlerdir.⁹⁶

Reformcuların propagandaları sadece sözlü ve yazılı olarak da yapılmamıştır. Onlar aynı zamanda karikatürler, resimler ve heykeller yaparak reform propagandasını daha ileri noktaya taşımışlardır.⁹⁷ Görüldüğü üzere reformun meydana gelmesi için reformcular da çaba sarf etmekten geri durmamışlar ve reforma dair propaganda yöntemlerini mümkün olduğunca çeşitli şekillerde icra etmeye çalışmışlardır.

⁹⁴ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 206.

⁹⁵ Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 219.

⁹⁶ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 35.

⁹⁷ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 212.

Görüşlerin yayılmasında propaganda önemli bir unsurdur ve reformcular matbaayı kullanarak bunu çok iyi bir şekilde yapmışlardır. Luther'in Katolik Kilisesi'ne dair eleştirilerinin benzerleri aslında Luther'den çok daha önce de yapılmış olmasına rağmen propaganda araçlarının yetersiz olması ile bu muhalefetler cılız kalmış ve eleştiriler insanlara yayılmadan sönmeye noktasına gelmiştir. Bu bölümün başından beri zikrettiğimiz birçok unsurun etkisi ile Avrupa insanı reforma doğru giderken matbaa da bu sürece katkı sunmuş ve artık reform kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Reforma giden süreçte Avrupa'nın birçok bölgesinde patlak veren Köylü Savaşları da Avrupa insanının reform öncesi durumu hakkında bize önemli ipuçları verecektir.

Köylü Savaşları

Avrupa'nın farklı bölgelerinde ortaya çıkan Köylü İsyanları/Savaşları reform öncesi dönemde toplumsal ve ekonomik olarak önemli etkileri olan olaylardandı. Bu olaylar aslında bir bakıma toplumdaki huzursuzlukların dışı vurumuydu.

Toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin yaptığı başkaldırıları farklı zamanlarda farklı bölgelerde meydana gelmiştir. Özellikle XIV. ve XV. yüzyıllarda meydana gelen bu ayaklanmaların en önemlileri 1358 yılında Fransa'da, 1381 yılında İngiltere'de meydana gelmiştir.⁹⁸ Reformun ortaya çıktığı Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda da reform öncesi dönemde birçok köylü isyanı olmuştur. Bu isyanları kronolojik olarak sıralamak gerekirse 1493, 1502, 1513 ve reformun olduğu yıl olan 1517 yılında dahi Köylü Savaşları olmuştur.⁹⁹

Bu savaşların ortaya çıkmasında birçok sebep sayılabilir ancak bunlardan en önemlisini maddi konuların oluşturduğunu söylemek mümkündür. Veba, kıtlık ve doğal felaketlerden kaynaklı olarak ortaya çıkan maddi sorunların halka ağır vergiler olarak yansıtılması, nüfusta meydana gelen azalmalardan dolayı üretim gücünün düşmesi ve ürünlerin fiyatının yükselmesi ve bunlardan dolayı köylüleri vergi vermeye zorlayıcı

⁹⁸ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 84.

⁹⁹ Kaan H. Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihinin Giriş* (İstanbul: Alfa, 2003), 82.

yasaların çıkması¹⁰⁰ gibi konular köylü isyanlarının nedenleri arasında gösterilebilir. Artık dayanma gücü kalmayan ve büyük çoğunluğu köylülerden oluşan halk çareyi siyasi otoritelere isyan etmekte bulmuştur.

Avrupa'nın birçok bölgesinde ortaya çıkan bu ayaklanmalar toplumsal olarak büyük bunalımlara ve can kayıplarına neden olmuştur. Örneğin 1358 yılı mayıs ayında Fransa'da patlak veren "Jacquerie" isyanı sadece 2-3 hafta sürmüş olmasına rağmen yaklaşık 20.000 köylü öldürülmüştür.¹⁰¹ Köylü Savaşları'nda zayıf sadece köylüler tarafından olmamış köylüler de gittikleri şehirlere çok fazla zarar vermişlerdir.

Bu savaşlar birçok yönden topluma zarar vermiştir. Halkın toplumsal ve ekonomik bunalımının dışı vurumu olan bu savaşlar toplumsal huzursuzluğun da apaçık göstergesi olmuştur. Protestan reformunun işte bu huzursuzluk ortamının bir ürünü olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Açlık, sefalet ve hastalıklar yetmezmiş gibi savaşlar ve ağır vergilerin de varlığı halkın sabır sınırını artık iyice zorlamıştır.

Reform öncesi dönemde Avrupa halklarında hakim olan ortam sürekli huzursuzluk ve düzensizlik ortamıydı. Martin Luther'in başlatacağı reform hareketini büyümesinde ve yayılmasında toplumun bu halinin önemi büyüktür. Halkın refah içerisinde olması isyana sürüklenmeyi engelleyen bir durum olduğu gibi yaşanan sorunlar ve sıkıntılar da papalık kurumuna karşı çıkma cesaretinin harekete geçmeyi doğurmasına yol açmıştır. Protestan reformunun Avrupa'da meydana gelmesi noktasında Avrupa insanının reform öncesi süreçteki buhranlı ve bunalımlı yaşam koşullarının etkisi yadsınamaz bir gerçeklik olarak durmaktadır. Bunlara ek olarak reform düşüncesinin oluşmasında Luther'den önce yaşayan bazı reformistlerin katkısı da oldukça önem arz etmektedir.

Öncü Reformistlerin Reform Düşüncesine Katkıları

John Wycliffe

Doğum yeri ve yılı hakkında açık bir bilgi olmamakla birlikte genel kabule göre John Wycliffe 1328 yılında bir İngiliz vatandaşı olarak

¹⁰⁰ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 201.

¹⁰¹ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 84-85.

İngiltere’de dünyaya gelmiştir. İlk öğretmeni olan John de Clervaux’un 1362 yılındaki ölümüne kadar hayatının erken dönemleri hakkında pek bir şey bilinmemektedir.¹⁰² Oxford Üniversitesinde din eğitimi almasının yanı sıra hem siyasi hem de felsefi bir kişiliğe sahiptir. Ayrıca uzun yıllar papazlık görevinde de bulunmuştur.¹⁰³

Onun zamanında yaşayan yazarlardan Thomas Walsingham “The Chronica Maiora” adlı kitabında John Wycliffe’dan şöyle bahseder: “Oxford Üniversitesinde, kuzeyli bir teoloji doktoru olan John Wycliffe adında birisi çıktı. Oldukça saçma, sapkın ve evrensel kilisenin konumuna saldırı niteliğinde olan doktrinlerini okullarda ve başka yerlerde açıkça yayıyordu. Ayrıca tarikatlara ve keşişlere karşı zehirli sözler söylüyordu. Evharistiya ayinindeki sunakların Mesih’in gerçek bedeni değil sembolü olduğunu, Roma Kilisesinin diğer kiliselerden üstün olmadığını, Roma’daki papanın da başka herhangi bir rahipten daha fazla gücü olmadığını söylüyordu.”¹⁰⁴

John Wycliffe’in, milli kilise anlayışını XIV. yüzyılda dile getirmesi yönüyle Avrupa’da reform düşüncesinin temelini attığı söylenebilir. Wycliffe, Luther’e benzer şekilde günah itirafı, araf düşüncesi, endüljans uygulaması gibi papalık kurumunun din adına yanlış yaptığını iddia ettiği uygulamalara, kilisenin aşırı dünyevileşmesine ve papalık otoritesine karşı çıkmıştır.¹⁰⁵ Onun görüşlerinden bazılarının olduğu gibi aktarılması konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:

Evharistiya ayininde Mesih’in cismani varlığının bizzet cemaatle birlikte olduğunu savunmak yanlıştır.

Günah çıkarma ve Endüljans, Tanrı önünde mazuriyete ulaştırmaz. Bunlar dışsal şeylerdir. Önemli olan inananların içsel inayetten aldıkları paydır. İnayet (lütuf) Tanrı’dandır.

¹⁰² Stephen E. Lahey, *John Wyclif* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2009), 4.

¹⁰³ Wycliffe’in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lahey, *John Wyclif*, 3–32.

¹⁰⁴ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora 1376-1422*, çev. David Preest (Woodbridge: Boydell Press, 2005), 29–30.

¹⁰⁵ Hakan Olgun, *Luther Reformu ve Katolisizmi Protesto* (İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2016), 28.

*Tanrıyla karşılaşma, araçlarla (örneğin din adamları) değil; doğrudan Kutsal Kitaplar sayesinde.*¹⁰⁶

Burada zikredilen ve diğer zikredilmeyen maddeler ışığında Wycliffe'in papalık karşısındaki görüşlerini üç ana başlıkta şöyle özetlemek mümkündür: Endüljans uygulamaları, aforozun yanlış şekilde ve kişilerde kullanılması ve kilisenin haksız bir şekilde dünyevi otoriteye sahip olduğunu iddia etmesi.¹⁰⁷

Wycliffe, kiliseyi eleştirmekle yetinmemiş Kutsal Kitap'ın otoritesini de savunmuştur. Wycliffe'in Matta ve Yuhanna üzerine yapmış olduğu kapsamlı yorumlarda ve günümüze ulaşan birçok vaazında Kutsal Kitap'ın merkeziliğine işaret ettiği ifade edilmektedir.¹⁰⁸ Ona göre insanların Kutsal Kitap'a karşı ilgisiz ve bilgisiz bırakılmaları kilisenin işine gelmekte ve kilise, halkın Kutsal Kitap'ı bilmemesinden dolayı din adına istediği gibi hareket edebilmekteydi.¹⁰⁹ Buna ek olarak Wycliffe dinin sadece din adamlarına gönderilmediğini, din adamı olmayanların da Hristiyanlığı öğrenmesi gerektiğini ve bunun da en iyi insanların konuştuğu dilde yapılabileceğini savunmaktaydı. Kutsal Kitap'ta inanca dair meselelerin açık ve kesin olduğunu iddia eden Wycliffe, Kutsal Kitap'ın İngilizce'ye tercüme edilmek suretiyle din adamlarının aracılığından kurtarılıp herkesin anlayacağı duruma getirilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu düşüncelerden hareketle yola çıkan Wycliffe, İncil'in İngilizce'ye ilk çevirisini gerçekleştirmiş ve o günden itibaren reformasyonun "Sabah Yıldızı" olarak anılmaya başlamıştır.¹¹⁰ Ancak bu hareketiyle o 1382 yılında Oxford üniversitesinden resmi olarak atılmış ve takipçilerinin meydana getirdiği Lollard'lar¹¹¹ hareketi de

¹⁰⁶ Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 107–108.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüde Atasever, *John Wycliffe ve Papalık Eleştirisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış YLT, 2011), 54–66.

¹⁰⁸ Lahey, *John Wyclif*, 136.

¹⁰⁹ Atasever, *John Wycliffe ve Papalık Eleştirisi*, 43.

¹¹⁰ Simon Jenkins, *A Short History of England* (Great Britain: Profile Books, 2011), 95.

¹¹¹ Lollardlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Margaret Aston, *Lollards and Reformers* (London: The Hambledon Press, 1984).

İngiltere'deki en yetkili piskoposluk makamı olan Canterbury piskoposluğu tarafından yasaklanmıştır.¹¹²

Wycliffe'in papaya ve kiliseye eleştirileri günden güne daha da sertleşmiştir. O kiliseye karşı sert söylemlerinden asla vazgeçmemiştir. Wycliffe "Opus Evangelicum" adlı eserinde papadan "Antichrist" olarak bahsetmiş yani papayı "Deccal" yerine koyacak kadar sivri söylemlerde bulunmuştur. Onun eserlerindeki bu söylemler kilisenin pek hoşuna gitmemiş ve kilise tarafından Wycliffe'e defalarca dava açılmış ve Wycliffe birçok kez mahkemeye çıkarılmıştır.¹¹³ Kilisenin onun hakkında açtığı onlarca mahkemeye rağmen Wycliffe, İngiliz siyasi otoritesinin desteğini aldığı için hayatı boyunca kilisenin zulmünden hep kurtulmuştur.¹¹⁴

Wycliffe reform yapabilmek için krallığın gücünü arkasına alması gerektiğinin de farkındaydı ayrıca ona göre kral, Tanrı'nın temsilcisiydi ve dini otoritenin siyasi otoriteye tabi olması gerekmektedir.¹¹⁵ Buna ek olarak Wycliffe reformist düşüncelerini İngiliz milliyetçiliği ile süslemiş birisiydi. İngiltere'nin Kutsal Kitap çevresinde birleşmesi gerektiğini savunmuş ve bir bakıma 1534 yılında Kral VIII. Henry'nin öncülüğünde kurulacak olan milli bir İngiliz Kilisesi (Anglikan Kilisesi) modelini yıllar öncesinden dile getirmiş ve başında papanın değil kralın olacağı bir kilise şeklini benimsemişti.¹¹⁶

Wycliffe'in görüşleri başta İngiliz halkı olmak üzere Avrupa insanı tarafından oldukça kabul görmüştü. Onun görüşlerinin kabul görmesinde tek gerekçe sadece görüşlerinin etkili olması değildi. Wycliffe, kilisenin etkisiyle insanların teoloji konularında şüphelerinin olduğu bir zamanda fikirlerini açık ve kesin bir şekilde insanlara sunmuştu. Ayrıca o oldukça sağlam bir mantıkçı, kabiliyetli bir araştırmacı ve kendini dinleten

¹¹² Tarık Tolga Gümüş, "Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi", *Tarih Okulu Dergisi* 12/39 (2019), 533.

¹¹³ Banu Çetin Ünal, "Avrupa'nın Felaketler Yüzylında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 83.

¹¹⁴ Ünal, "Avrupa'nın Felaketler Yüzylında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi", 86.

¹¹⁵ Olgun, *Luther Reformu ve Katolisizmi Protesto*, 27.

¹¹⁶ Mehmet Alıcı, "Sempozyum, 1-2 Mayıs 2009 İstanbul", "Protestanlığın İngiliz Yorumu: Puritanizm" 226 (2009), 523.

bir vaiz olması gibi özellikleriyle de insanları etkilemeyi başarmıştı.¹¹⁷ Buna ek olarak Wycliffe 1380 yılından itibaren kiliseye yaptığı eleştirilerini ana dili olan İngilizce olarak yayınlamaya başlayınca sıradan insanlar dahi onun eserlerini ve görüşlerini rahatlıkla okuyup Roma Kilisesi hakkındaki düşüncelerini kolay bir şekilde öğrenme imkanı bulmuşlardır.¹¹⁸

Bütün bu özellikleri ve çalışmaları ile Wycliffe o dönemde reformun tohumlarını atan öncü bir reformist olarak karşımızda durmaktadır. Onun görüşleri Luther'in görüşleri ile neredeyse aynıdır. Kilisenin mutlak otoritesine baş kaldırması, İncil'i İngilizce'ye çevirmesi gibi yaptığı şeylerle Luther'e ve diğer reformistlere örnek olmuştur. Hatta Wycliffe ve takipçileri Lollardların çalışmalarının erken İngiliz reformu¹¹⁹ olarak ifade edilmesi Wycliffe'in reform düşüncesine yapmış olduğu katkıları göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Siyasi otoritenin desteği ile hayatı boyunca kilisenin zulmünden kurtulan Wycliffe'a kilisenin nefreti ölümünden sonra da devam etmiştir. Onun tüm hatıralarını silmek isteyen, ona dair bir iz bırakmak istemeyen Katolik Kilisesi Wycliffe öldükten sonra onun kemiklerini çıkarıp yakmış ve küllerini Swift Nehri'ne atmıştır.¹²⁰

On altıncı yüzyıl İngiliz reformistleri kendi fikirlerini tarihsel temellere dayandırmak için sürekli Wycliffe'dan faydalanmışlardır. Bundan dolayı Wycliffe tarihçiler arasındaki popülarlığını asla yitirmemiştir.¹²¹ Kutsal Kitap merkezli çalışmaları ve papalık karşıtı duruşuyla Wycliffe başta İngiltere olmak üzere tüm Avrupa'da reform düşüncesinin yer etmesine oldukça katkı sağlamıştır.

¹¹⁷ Ünal, "Avrupa'nın Felaketler Yüzylında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi", 83.

¹¹⁸ Gümüş, "Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi", 533.

¹¹⁹ Aston, *Lollards and Reformers*, 135.

¹²⁰ Jeffrey Khoo, *Seven Stars Of The Protestant Reformation, In Commemoration Of The 500th Anniversary Of The Reformation* (Far Eastern Bible College, 2017), 25.

¹²¹ Margaret Aston, "John Wycliffe's Reformation Reputation", *Past & Present* 30 (1965), 23.

Jan Hus

Martin Luther'in Witterberg Kilisesinin kapısına asmış olduğu 95 maddelik manifestosundaki görüşlerin büyük çoğunluğu aslında Luther'den bir iki asır önce bazı reformistler tarafından zikredilmiş görüşlerdir. Bu yönüyle Luther aslında papalık eleştirisi yapan ilk kişi değildir. Luther'den önce bu görüşleri savunan John Wycliffe (1328-1384) ve Jan Hus (1370-1415) gibi öncü reformistler Avrupa'da reform düşüncesinin oluşmasında önemli etkiye sahiptirler. Her iki ismin de reform düşüncesinin oluşmasında önemli katkıları bulunmaktadır. Wycliffe'dan sonra onun görüşlerinden etkilenen Jan Hus Avrupa'nın göbeğindeki Bohemya'da çok ateşli bir reform savunuculuğu yapmıştır. Jan Hus'un çabaları bir reform gerçekleştirmek için yeterli olamasa da kıta Avrupa'da reform fikrinin yayılmasında önemli bir etkiye sahip olduğundan dolayı Jan Hus'un katkılarına değinmek oldukça önem arz etmektedir.

Hayatının erken dönemleri hakkında açık bilgiye sahip olunmama ile birlikte doğum tarihinin 1372 yılı olması kuvvetle muhtemeldir. Jan Hus günümüzde Çek Cumhuriyeti'nin topraklarında bulunan Bohemya'da doğmuştur. İlkokuldan itibaren eğitimini Bohemya'da almış olan Hus, Prag Üniversitesi'nin teoloji bölümünden mezun olmuştur. 1390 yılından itibaren Hus'un hayat hikayesinin dört ana başlıkta şekillendiği ifade edilmiştir: Bilgin Hus (1390-1402), papaz Hus (1402-1412), sürgün Hus (1412-1414) ve suçlu, kafir Hus (1414-1415).¹²²

Jan Hus 1398 yılında reform düşüncesinin temellerini atan İngiliz John Wycliffe'in görüşlerinin yer aldığı çalışmaları Prag Üniversitesinde çoğaltmıştır. Otuzlu yaşlarına geldiğinde Jan Hus akademik ve dini çevrelerde sivrilmiş ve tüm ülkede tanınan biri hâline gelmiştir. Oxford'da öğrenim gören Bohemyalı öğrencilerin, Wycliffe'a ait olan reformist düşünceleri Bohemya'ya taşımaları ve gerekli zemini oluşturmaları bu fikrin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.¹²³ Wycliffe'in görüşlerinden oldukça etkilenen Hus 1402 yılında Prag'da Bethlehem

¹²² Thomas A. Fudge, *Jan Hus, Religious Reform and Social Revolution in Bohemia* (London: Tauris, 1995), 9.

¹²³ Olgun, *Luther Reformu ve Katolisizmi Protesto*, 30.

Kilisesine vaiz olarak atanmış ve orada görüşlerini yaymaya çalışmıştır.¹²⁴ 1391 yılında kurulmuş olan Bethlehem Kilisesinde on bir yıl baş vaizlik yapmış ve verdiği vaazlar toplumun büyük bir kesiminin ilgisini çekmiştir. Bu kilisede vaizliğine devam etse de akademik çalışmalarına ara vermemiştir. 1404 yılından 1409 yılına kadar çeşitli konularda dersler vermiş ve yazılar yazmıştır. Çeşitli konularda konferanslar ve ayrıca Yeni Ahit üzerine çalışmalar yapmıştır. Dini kimliğinin yanı sıra akademik kimliği ile de ön plana çıkan Hus, Prag üniversitesinde bir müddet akademisyen olarak görev yaptıktan sonra 1409 yılında aynı üniversitenin rektörü olmuştur.¹²⁵

Hus, kilisenin ve papanın yanlışlarının karşısında durmuştur. Hus'a göre kilise, dinden aldığını iddia ettiği otoritesini kullanarak insanların dini duygularını istismar ediyordu. Ayrıca Hus, rahiplerin ve papaların günahları affetme veya cezalandırma yetkisi olmadığını savunuyordu. Hus temelde bu iki görüş olmak üzere Katolik inancında altı yanlışla karşı çıkmış ve karşı olduğu görüşlerini "Altı Yanlış Üzerine (De Sex Erroribus)" adlı kitabında ortaya koymuştur.¹²⁶

Wycliffe'in görüşlerinden etkilenen Hus, neredeyse birçok konuda Wycliffe ile aynı görüşlere sahip olmuştur. Buna ek olarak papalık otoritesinin de karşısında duran Hus, papa kelimesinin Kitab-ı Mukaddes'te geçmediğini ve gerçek otoritenin sadece Kutsal Kitap olabileceği görüşünü savunmuştur.¹²⁷ Bu yüzden tüm rahiplerin istisnasız olarak Kutsal Kitap'a uymasının zorunlu olduğunu dile getirmiştir. Papalığın endüljans belgeleri ile insanların günahlarını bağışladığı iddalarının doğru olmadığı ve bu belgeler ile insanların günahlarının bağışlanamayacağı görüşünde olmuştur. Ayrıca Hus, papanın yanlışlığını da kabul etmemiş papanın inanç konularında bile hata

¹²⁴ Rubin, "The Culture of Europe in the Later Middle Ages", 167.

¹²⁵ Fudge, *Jan Hus*, 12-14.

¹²⁶ Eyüp Özkaya, *Protestan Reformunun Öncüsü Jan Hus'un Hayatı ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış YLT, 2020), 69-70.

¹²⁷ Özkaya, *Protestan Reformunun Öncüsü Jan Hus'un Hayatı ve Görüşleri*, 77.

yapabileceğini savunmuş hatta tüm papaların ve kardinallerin yıkılmasıyla gerçek kilisenin kalacağını iddia etmiştir.¹²⁸

Hus'un görüşleri ve yaptıkları karşısında ise kilise her reformcuya yaptığı gibi Hus'a da tavır almıştır. Bu görüşlerinden dolayı 1409 yılında engizisyon mahkemesinde yargılanan Hus, 1410 yılına gelindiğindeyse kiliseden aforoz edilmiştir. 1412 yılında Papa XXIII. John, Napoli kralı Ladisloa'ya karşı Haçlı Seferi düzenlemek istemiş ve bu seferi finanse etmek için endüljanslar satmaya başlamıştı. Papanın bu uygulamasına çok sert bir şekilde karşı duran Hus, yapılanın doğru olmadığını ve papanın insanları bu yolla sömürdüğünü ifade etmiştir. Katolik Kilisesine göstermiş olduğu bu tepki onun Prag'daki vaizlik görevinin sona ermesine neden olmuştur. Görevinden alındığı 1412 yılından itibaren 1414 yılına kadar Prag'dan sürgün edilmiştir. Bu iki yıllık sürede Bohemya'nın başka bir kasabası olan Tábor yakınlarında küçük Koží Hrádek kalesinde kalmıştır. Bu iki yıllık süreçte de boş durmayan Hus en az on beş kitap yazmıştır. Onun sürgün döneminde yazdığı kitapların en önemlisi kilise hiyerarşisi ve papalık kurumuna yönelik eleştirilerinin yer aldığı "Kilise Üzerine (De Ecclesia)" adlı eseri olmuştur.¹²⁹ O bir yandan kitaplar yazarken 1413 yılında Hus'un tüm yazıları ve kitapları Katolik Kilisesi Meclisi kararınca yasaklanmıştır. Bundan iki sene sonra 1415 yılına gelindiğinde Constance Konsili (1414-1418) toplanmış ve bu konsile Hus davet edilerek İmparatorun güvencesi ile kendisini savunması için ona bir şans verilmiştir. İmparatorun söz almasına rağmen Hus orada tutuklanmış ve kilise ondan yaptıklarının ve söylediklerinin yanlış olduğunu söylemesini istemiştir. Kilisenin bu talebini kabul etmeyen Hus, sapkın ilan edilmiş ve 6 Temmuz 1415'de Konstanz'da yakılarak infaz edilmiştir.¹³⁰

Hus'un ölümü başlattığı hareketin bitmesi anlamına gelmemekteydi. Çek halkı tarafından çok sevilen ve adeta bir kahraman gibi görülen Hus'un öldürülmesi onun takipçilerinin ayaklanmasına neden olmuştur. Bu ayaklanmalar kısa sürede büyümüş ve savaşa dönüşmüştür. Hussitler Savaşı (1419-1436) olarak bilinen bu savaşlarda Hus'un takipçileri liderlerinin öldürülmesine karşı büyük tepki

¹²⁸ Hus'un görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fudge, *Jan Hus*, 27–55.

¹²⁹ Fudge, *Jan Hus*, 16.

¹³⁰ Rubin, "The Culture of Europe in the Later Middle Ages", 165.

göstermişlerdir. Bu tepkiler şiddete dönüşmüş ve Hus taraftarları din adamlarını öldürüp, kiliseleri yakmışlardır.¹³¹ Bu savaşlar günden güne daha da büyüyerek devam etmiştir. Savaş öyle bir noktaya gelmiş ki papa ve Alman imparatoru kuvvetleri Hus'un takipçilerine askeri sefer düzenlemek zorunda kalmıştır.¹³²

Bu savaşlarda zarar gören taraf sadece Hussitler değildi. Kilisenin topraklarında ve mal varlığında büyük düşüşler oldu ve kilise, Hus taraftarları ile anlaşmak zorunda kaldı.¹³³ 1420 yılında yapılan "Prag Şartı Anlaşması" ile din adamlarının yetkileri ve hakları sınırlandırıldı. Bu anlaşmaya göre din adamlarının mülk edinmesi ve varlık içinde yaşaması artık yasak kabul edileceği gibi eğer din adamları ahlaksızlık yaparlarsa cezalandırılacaklardı.¹³⁴ Bu anlaşma bir bakıma kilisenin zayıfladığının da göstergesiydi. Yapılan savaşlar ve mücadeleler sonuç vermiş Hus'un fikirleri kendisi hayattayken olmasa da kendisinden sonra kısmen de olsa hayata geçmişti.

Hus'un Çek toplumu tarafından sevilmesi ve bu kadar ilgi görmesinde onun reformist düşüncelerinin de Wycliffe gibi milli bir modele sahip olmasının etkisi büyüktür. Bohemya'daki din adamlarının çoğunluğunun Alman olması Hus'un hareketinin milliyetçi olmasına katkı sağlamıştır. Hus'un ve takipçilerinin verdiği mücadele Avrupa'nın göbeğinde, Protestan reformunun başladığı Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun hemen yanbaşında cereyan etmekteydi. Aslında reform, Luther'den çok daha önce Avrupa insanının gündeminde olan bir meseleydi. Fakat matbaanın Hus döneminde gelişmemiş olması, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu gibi siyasi olarak merkezi otoriteden yoksun durumda olan bir devlette olunmaması gibi nedenlerle bu öncü reformistin başlattığı hareket Luther'inki gibi başarılı olmamıştı.

Bu bölümde zikredilen tüm sebepler doğrudan veya dolaylı olarak Protestan reformunun gerçekleşmesinde toplumsal, siyasi ve ekonomik

¹³¹ Fudge, *Jan Hus*, 211.

¹³² Wiesner - Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, 30.

¹³³ Chris Wickham, *Ortaçağ'da Avrupa, Batı Roma İmparatorluğu'nun Dağılmasından Reformlara Kadar*, çev. Nilüfer Epeçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 406.

¹³⁴ Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 109-110.

birçok faktörün etkili olduğunu gözler önüne sermektedir. Protestan reformu her ne kadar dini kaygılarla başlasa da reformun toplumda karşılık bulması ve giderek güçlenmesi farklı birçok etkenin desteğiyle olmuştur. Krizlerin, savaşların ve doğal felaketlerin yaşandığı bir Avrupa coğrafyası âdeta patlamaya hazır bir bomba gibiydi. Luther'den önce meydana gelen irili ufaklı bazı reformist düşünce ve söylemler amacına ulaşmamış olsa da bu kıvılcım hiç sönmemişti. Din adamlarının yanlış uygulamalarının tetiklediği, toplumsal buhranların desteklediği, Rönesans ve matbaanın önünü açtığı ve öncü reformistlerin kıvılcımını yaktığı reform düşüncesi; 16. yüzyılın başlarında Martin Luther tarafından hayata geçirilerek tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Aynı zamanda bu reform ile Hristiyanlık'ta yeni bir mezhep daha doğmuş ve Hristiyanlık Ortodoksluk'tan sonra mezhepsel olarak yüzyıllar boyu sürecek olan yeni bir ayrılık daha yaşamıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada Protestan reformunun meydana gelmesinde etkili olan toplumsal, siyasi ve ekonomik faktörlerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Reform düşüncesinin kabul gördüğü Avrupa ülkelerinin tamamında bu yeni düzenin kabul görmesinde etkili olan faktörleri belirtmek gerekirse bunların başında toplumsal şartları zikretmek gerekmektedir. Özellikle XI., XII. ve XIII. yüzyıllarda ekseriyeti feodal sisteme tabi olan Avrupa insanı, derebeylerinin emri altında yüzyıllarca maddi olarak sömürülmüştü. Toplumun büyük çoğunluğu köylerde yaşadığından insanlar genellikle sadece geçimini sağlama derdindeydi. Avrupa ülkelerinin o dönemde nüfusu çok azdı ve Fransa'nın Lille gibi büyük şehirlerinde bile nüfus otuz bini geçmemekteydi. Bunun yanında okuma yazma oranları da oldukça düşük, üniversiteler çok az sayıda ve sadece şehirlerde mevcuttu. Geç Orta Çağ olarak bilinen dönemde Avrupa'da dini otorite oldukça baskın ve bilimsel gelişmelerin karşısında duran Skolastik Düşünce'nin hakimiyeti vardı. Reform öncesi XIV. ve XV. yüzyıllara gelindiğindeyse Avrupa'da reformun meydana gelmesinde etkili olan asıl unsurların bu tarihlerde ortaya çıktığı rahatlıkla söylenebilir. 1347 yılında Avrupa'da ortaya çıkan veba salgını nedeniyle Avrupa nüfusunun neredeyse yarısı yok olmuştur. Salgın tüm Avrupa'ya hızla yayılmış ve XVI. yüzyıla kadar birçok ülkede belli aralıklarla tekrar ortaya çıkmıştır. Bu salgının yanında büyük kıtlıklar ve kuraklıklar da meydana gelmiş ve insanlar yiyecek bulmakta bile sıkıntılar yaşamıştır. Dahası o dönemde birçok deprem ve sel hadisesi yaşanmış ve Avrupa

insanı birçok sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu sorunlara din adamlarının çözüm bulamaması kiliseye olan güveni de derinden sarsmıştır.

Martin Luther'in papaya başkaldırı anlamına gelen 95 maddelik manifestosundan sonra reform düşüncesinin Katolik Kilise tarafından tam olarak bastırılmamasında yaklaşan Osmanlı tehdidinin ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun dağılık siyasi yapısının payı büyüktür. Normal şartlarda papanın aforoz ettiği bir kimsenin cezası ya hemen tatbik edilir ya da Roma'ya teslim edilirdi. Fakat Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunda papanın vergilerinden ve baskılarından rahatsız olan prenslerin varlığı, Luther'i bu prenslerin himaye etmesine neden olmuştur. Kutsal Roma-Germen imparatoru ise Avrupa içlerine kadar girmiş olan Osmanlı tehdidinden dolayı bu prensleri karşısına almak istemediğinden Luther'in cezasını tatbik etmede eli kolu bağlanmış ve bu süre zarfında reform düşüncesi Avrupa'da oldukça taraftar kazanmıştır.

Reform öncesi süreçte birçok sorun yaşanmasına karşın ortaya çıkan bazı gelişmelerin varlığı da reforma giden süreci hızlandırmıştır. Özellikle XIV. yüzyılda ortaya çıkan Rönesans ve hümanist düşünce akımı Avrupa'da insana verilen kıymeti artırmıştır. Eskiden kilise karşısında bir hiç hükmünde olan insan artık hümanist düşünce ile kendi varlığının kıymetini anlamıştır. İnsan, eskisi gibi derebeylerinin veya din adamlarının kölesi değil artık hür bir birey olduğunun farkına varmıştır. Rönesans sayesinde gelişen bilimsel çalışmalarla halk artık kilise otoritesinin bilim karşısı Skolastik Düşünce sistemindeki yanlışlıkları görmüş ve bunları bilimsel olarak ispatlama yoluna gitmiştir. Dünya yuvarlak dediği için engizisyon mahkemesi tarafından aforoz edilen ve ölüm cezasına çarptırılan Galileo gibi insanlara yapılan bu muameleler Rönesans'tan sonra halk nezdinde artık karşılık bulamamıştır. Rönesans ve hümanist düşünce kısa sürede Avrupa'nın çoğu üniversitesinde kabul görmüş ve birçok öncü insan sayesinde Avrupa'ya çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Buna ek olarak nüfusun köylerden kentlere kayması ve okuma yazma oranlarının artması halkın eskiye nazaran daha bilinçli olmasına katkı sağlamıştır.

Martin Luther'den önce reform düşüncesine sahip kimselerin varlığı da reformun gerçekleşmesinde oldukça etkiliydi. Martin Luther'den yaklaşık bir asır önce yaşamış olan İngiliz John Wycliffe (1328-1384) ve Bohemyalı Jan Hus (1359-1415) gibi reformistler Luther

ile aynı reformist fikirlere sahip olmalarının yanı sıra Luther'in reform düşüncesine sahip olmasında da etkili isimlerdi. Bu isimler sayesinde Avrupa insanı reform düşüncesi ile çok önceleri zaten tanışmıştı. Katolik kilisenin baskısı ve siyasi otoritenin tutumları yüzünden bu isimler reformu gerçekleştirmede başarılı olamamasalar da Avrupa insanını reform düşüncesi ile tanıştırma noktasında reforma büyük katkı sağlamışlardır.

Luther'den önce reformist görüşlere sahip isimler var olsa da onların başarılı olamamasında önemli bir etken görüşlerinin hızla Avrupa'ya yayılamamasıydı. Bundan dolayı XV. yüzyılda hareketli matbaa harflerinin icat edilmesi reforma büyük katkı sunmuştur. Matbaa sayesinde Luther'in görüşleri kısa sürede neredeyse tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Luther'in Almanca İncil tercümesi hızla tüm Almanya'ya ulaşmış ve insanlar din adamlarının tek elinde olan Kutsal Kitap'ı okuma ve anlama noktasında özgürlüğe kavuşmuştu. Matbaa sayesinde reform döneminde neredeyse Orta Çağ boyunca basıldığı kadar kitap basılmış ve reform düşüncesi bölge bölge yayılmıştır. Bu görüşlerin yayılması sayesinde Luther birçok taraftar kazanmış ve matbaa bu anlamda kritik bir rol üstlenmiştir.

Özetleyecek olursak Protestan reformu her ne kadar Luther'in 95 maddelik manifestosunda eleştirdiği dini gerekçelerle ortaya çıkmış olsa da geri planda reformun oluşumuna zemin hazırlayan birçok faktörün etkili olduğu görülmüştür. Reform gibi Hristiyan dünyasını derinden etkileyen büyük bir olay birkaç asırlık sorunlar ve gelişmeler manzumesinin sonucunda gerçekleşmiştir. Dini gerekçelerin başlatıcı unsurunu oluşturduğu toplumsal, ekonomik ve siyasi sorunların ve yaşanan gelişmelerin zemin hazırladığı bir ortamda Protestan reformunun gerçekleşmesi kaçınılmaz bir noktaya gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Alıcı, Mehmet. "Protestanlığın İngiliz Yorumu: Puritanizm: Sempozyum, 1-2 Mayıs 2009 İstanbul" 226 (2009).
- Aston, Margaret. "John Wycliffe's Reformation Reputation". *Past & Present* 30 (1965), 23–51.
- Aston, Margaret. *Lollards and Reformers*. London: The Hambledon Press, 1984.
- Atasever, Mevlüde. *John Wycliffe ve Papalık Eleştirisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış YLT, 2011.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Chadwick, Owen. *The reformation*. Harmondsworth: Penguin Books, 1964.
- Cohn, Samuel K. "The Black Death: End of a Paradigm". *The American historical review* 107/3 (2002), 703–738. <https://doi.org/10.1086/532493>
- Cohn, Samuel K. "The Black Death and the Burning of Jews". *Past & Present* 196 (2007), 3–36.
- Eco, Umberto. *Ortaçağ: Katedraller, Şovalyeler, Şehirler*. çev. Leyle Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.
- Eco, Umberto. *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2015.
- Epstein, Steven A. *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası: Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500*. çev. Serap Işık. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Fagan, Brian. *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilization*. New York: Bloomsbury Press, 2008.
- Fudge, Thomas A. *Jan Hus: Religious Reform and Social Revolution in Bohemia*. London: Tauris, 1995.
- Ganshof, François Louis. *Feudalism*. New York: Logmans, Green and Co, 1952.

- Gül, Muammer. *Orta Çağ Avrupa tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2. Basım, 2010.
- Gümüş, T. Tolga. “Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri”. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2011), 139–164.
- Gümüş, Tark Tolga. “Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi”. *Tarih Okulu Dergisi* 12/39 (2019), 528–551.
- Hays, J. N. *Epidemics and Pandemics: Their impacts on Human History*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005.
- Hays, J. N. *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*. New Brunswick N.J.: Rutgers University Press, 2009.
- İnalçık, Halil. *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- İstek, Emrah. “Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/62 (2017), 173–204.
- Jenkins, Simon. *A Short History of England*. Great Britain: Profile Books, 2011.
- Khoo, Jeffrey. *Seven Stars Of The Protestant Reformation: In Commemoration Of The 500th Anniversary Of The Reformation*. Far Eastern Bible College, 2017.
- Lahey, Stephen E. *John Wyclif*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2009.
- Lamb, H. H. *Climate, History and the Modern World*. London: Routledge, 1995.
- Langer, William L. “The Black Death”. *Scientific American* 210/2 (1964), 114–121.
- Lindberg, Carter. *Avrupa'da Reform Tarihi: Ortaçağ Avrupası'ndan Modern Avrupa'ya Reformların Tarihi*. çev. Özgür Umut Hofaşçı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014.
- McBrien, Richard P. *Catholicism*. United States of America: Herper-Row Publishers, 1981.
- McGrath, Alister E. *Reformation Thought: An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers, 1993.

- Megson, Barbara E. "Mortality among London Citizens in the Black Death". *Medieval Prosopography* 19 (1998), 125–133.
- Merriman, John. *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*. New York: W. W. Norton & Company, 2010.
- Olgun, Hakan. *Luther Reformu ve Katolisizmi Protesto*. İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2016.
- Ozment, Steven E. *The Age of Reform 1250-1550*. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1980.
- Ökten, Kaan H. *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihinin Giriş*. İstanbul: Alfa, 2003.
- Özden, Kemal – Özmat, Mustafa. "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları". *İdeal Kent* 5/12 (Nisan 2014), 60–87.
- Özkaya, Eyüp. *Protestan Reformunun Öncüsü Jan Hus'un Hayatı ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış YLT, 2020.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Rubin, Miri. "The Culture of Europe in the Later Middle Ages". *History Workshop Journal* 33 (1992), 162–175.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi: (Orta Çağ)*. 2 Cilt. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Smith, Preserved. *The Age of the Reformation*. New York: Holt Rinehart and Winston, 1948.
- Topçu, Nureddin. *Sosyoloji*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.
- Ullmann, Walter. *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*. London, New York: Routledge, 2. Basım, 2003.
- Ülgen, Pınar. "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış". *Mukaddime* 1/1 (2010), 1–18.
<https://doi.org/10.19059/mukaddime.10557>

- Ünal, Banu Çetin. “Avrupa’nın Felaketler Yüzylında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe’in Etkisi”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 80–94.
- Waardenburg, Jacques. *Reform. DİA*. 34/530-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Walsingham, Thomas. *The Chronica Maiora 1376-1422*. çev. David Preest. Woodbridge: Boydell Press, 2005.
- Wickham, Chris. *Ortaçağ’da Avrupa: Batı Roma İmparatorluğu’nun Dağılmasından Reformlara Kadar*. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Wiesner, Merry E. – Hanks. *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Zophy, Jonathan W. *Ateş ve Su Üzerinde Dans: Rönesans ve Reform Avrupası’nın Kısa Tarihi*. çev. Bengisu Karakurt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.

DEUİFD LVI / 2022, ss. 51-83.

**Tercüme Eserlerde Dipnot Verilirken Verilen Dipnot İle Adres
Gösterilen Temel Kaynağın Uyuşması Meselesi
(Hayri Kırbasoğlu Hadis Müdafaası Örneği)***

Abdülkadir PALABIYIK**

ÖZ

Dipnotlar verilerek yapılan akademik ve bilimsel çalışmalarda verilen bilgilerle dipnot olarak gösterilen adresteki bilgilerin mutabakatı yapılan ilmi çalışmaya güveni de artırır. Özellikle aynen alıntılarda bu mutabakat daha da önem arz eder. Bunun yanında karşılaştırma, telmih, tahkiye etme, özet olarak sunma vb. dipnotlandırma teknikleri de olabilir. Bu durumlarda ise alıntı ile dipnot arasındaki ilişki ve irtibatın nasıl olduğunu belirten "bakınız" (bkz), "karşılaştırınız" (krş.) ve "benzer rivayetler için bakınız" gibi kısaltmalar veya alıntı biçimini açıklayıcı cümleler verilmelidir. Eğer böyle bir durum yoksa dipnotlar genellikle aynen alıntı gibi anlaşılır.

İbn Kuteybe'nin "Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis" adlı kitabını ve Hayri Kırbasoğlu tarafından yapılan "Hadis Müdafaası" isimli tercümesini dipnot-referans kaynak ilişkisi ve mutabakatı açısından inceledik. Te'vil'in Arapçasında ayetlerin yerleri gösterilmiş fakat "hadislerin tahriri" yapılmamıştır. Buna karşılık Kırbasoğlu tercümede "hadislerin tahriri"ni de vermiştir. Biz de bu tahrirlerden hareketle tercümenin Te'vil'in Arapçası ve dipnotlarda verilen temel hadis kaynaklarından sadece veya birinci kaynak olarak verilmiş olan Buhari'nin *Sahib*'indeki yerlerini bulup karşılaştırmaya çalıştık.

Yaptığımız karşılaştırma sonucu özellikle dipnotlarda kaynak olarak gösterilen yerde olmayan hadisler, eksik olanlar, konu farklılığı olanlar ve Te'vilin ana metni ve tercümesinde bahsedilen konu ile alakası olmayan hadislerin mevcudiyeti özellikle dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tercüme, Dipnot, Temel Kaynak, İbn Kuteybe, Te'vil

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye, e-mail: abdulcadir@deu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9563-541X>

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 03.08.2022

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 30.08.2022

**The Issue of Consistency Between the Footnotes Given and
the Main Source Referred in the Footnotes in Translated Works
(Example of “Hayri Kırbaşoğlu: Hadis Müdafaası”)**

ABSTRACT

The consistency of the information given in academic and scientific studies with footnotes and the information in the address shown as footnotes also increases the confidence in the scientific study. This consistency is even more important, especially in direct quotations. Besides quotations, comparison, short reference to familiar story, to narrative, summary presentation etc. footnotes types can also be used. In these cases, abbreviations or explanatory sentences should be given, such as see (see), compare (cf.), see for similar narrations, which indicate the relationship and connection between the quotation and the footnote. If this is not the case, footnotes are generally understood as quotations.

We examined Ibn Kutaybe's book called "Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis" and its translation titled "Hadis Müdafaası" (Hadith Defense) by Hayri Kırbaşoğlu in terms of footnote-reference source relationship and consistency. In the Arabic of Ta'wil, the places of the verses are shown, but the "originals of the hadiths" (Hadith with full reference list) is not made. On the other hand, Kırbaşoğlu has given the "the originals of the hadiths" in the translation. Based on these interpretations, we tried to find and compare the Arabic of the translation in Ta'wil and its place in the Sahih of Bukhari, which is given only or some times as the primary source of the main hadith sources given in the footnotes.

As a result of our comparison, it is particularly noteworthy that there are: hadiths that are not in the place indicated as the source in the footnotes, that some hadiths are missing, that have differences in subject, and that there are hadiths that are not related to the subject mentioned in the main text and translation of Ta'wil.

Keywords: Hadith, Translation, Footnote, Main Source, Ibn Qutayba, Ta'wil

GİRİŞ

İlmi gelişmeleri toplumun sosyal, siyasal, ekonomik, fikri ve kültürel anlayış, kavrayış ve problemlerinden ayrı düşünmek nerdeyse imkansız gibidir. İnceleme konusu yapılan İbn Kuteybe'nin Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis adlı eserinde de yazıldığı zamanın bu türden tartışmalarının izlerini taşıdığı görülmektedir.

İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönem, fikri ihtilafların ekoller arasında yoğun olarak yaşandığı dinamik bir döneme tekabül etmektedir. Başta Halku'l-Kur'an olmak üzere Allah'ın sıfatları, ru'yetullah, haşrin cismaniliği, insan iradesi ve hürriyeti vb. birçok konu bu sırada tartışılmıştır. Mezkûr konular ile ilgili tartışmalar farklı kültür havzalarından tercüme edilen eserlerin de etkisiyle hız kazanmıştır. Fikir ve kültürü etkileyen bu tercüme faaliyetleri ile rivayetlerde aktarılan konuların rasyonel boyutları tartışılmaya başlanmış, felsefenin “nasıl ve niçin” sorularına mukabil, Mu'tezile ve Ehli Rey akıl ve istidlal yoluyla bazı cevaplar vermişlerdir. Özellikle ilmi sahadaki aktörlerden Ehli Hadis, Mu'tezile, Mürcie ve Ehli Rey arasında ciddi mücadeleler yaşanmış; savunu ve reddiyeler karşılıklı olarak kaleme alınmıştır.¹

Eserdeki en temel konu, Ehli Hadis ile Ehli Rey ve kelamcılar arasında gerilime sebep olan rivayetlere bakış açısındaki farklılıktır. İbn Kuteybe meselelerin çözümünde kıyasa sıklıkla müracaat etmelerinden dolayı da Ehli Rey'i eleştirmiştir.²

İncelediğimiz Te'vilü muhtelifi'l hadis adlı esere gelince, İbn Kuteybe'nin Hadisle ilgili en önemli çalışmasıdır. İbn Kuteybe, eserinde Mutezile âlimlerinin muhaddislerle ilgili olarak ortaya attıkları ithamlara cevaplar verir. Eser, ilk defa Mahmud Şabenderzade tarafından neşredildi (Kahire 1326/1908). Daha sonra es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1378/1958), Muhammed Zührî en-Neccâr (Kahire 1386/1966), İsmail el-Hatîb el-Is'irdî (Taif 1400/1979) ve Abdulkadir Ahmed Atâ (Kahire 1402/1981, Beyrut 1988) tarafından da neşredilmiştir. Eserin ayrıca, Kahire 1400/1979, Beyrut 1982 ve Dımaşk 1962 baskıları da

¹ Bayram Kanarya, “İbn Kuteybe'nin İhtilaflı Hadislere Yaklaşımı -Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis Eseri Örneğinde”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/İDEKTA (2021), 33-43.

² Kanarya, “İbn Kuteybe'nin İhtilaflı Hadislere Yaklaşımı -Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis Eseri Örneğinde”, 36.

bulunmaktadır. Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs. Gérard Lecomte tarafından Fransızca'ya (Le Traité des divergences du hadit d'İbn Outavba. Damas 1962) ve Hayri Kırbaşoğlu tarafından da Türkçe'ye (Te'vilu muhtelifi'l-hadîs. istanbul 1979) tercüme edilmiştir. Diğer taraftan, eser hakkında G. Lecomte'nin yazdığı makale (St. XXVII, 5-40), 1. Kafi Dönmez tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İslam Medeniyeti Dergisi. 3-37). Eser, kaynaklarda Kitâbu Muhtelifi'l-hadîs. Kitâbu lhtilâfi'l-hadîs. Kitâbu lhtilâfi te'vîli'l-hadîs. Kitâbu Müskili'l-hadîs. Kitâbu lhtilâfi'l-hadîs ve's sünen. Kitâbu'l-Münâkâda, Kitâbu'r-Reddi alâ men kâle bi tenâkudi'l-hadîs elletî kîle bi tenâkudiha adlarıyla da zikredilmektedir.³

Bilindiđi gibi arapçadan dilimize birçok eser tercüme edilmiştir. Bunlardan bir kısmı gayet ilmi değeri olan ve konusu itibariyle sadece uzmanları ilgilendiren telifattır. Muhtevası bakımından Hadis İlmi için gayet önem arzeden kaynaklardan biri de hiç şüphesiz, İbn Kuteybe'nin Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis dir.

Çalışmamıza esas teşkileden bu eser, yazılış gayesi bakımından kendi devrinde Hadis ve Hadisçilere yönelik aşırı veya haksız hücumlardan birisi olarak Hadislerdeki çelişkilerdir. Diğer hadis ashabı gibi bu iddiaların yersiz olduğunu savunan İbn Kuteybe de muarızların iddialarına konu olan rivayetleri incelemiş ve kendi zaviyesinden bunları bir bakıma te'vil ve izahını yapmıştır.

Mezkur eser, bu kıymetinden dolayı Hayri Kırbaşoğlu tarafından tercüme edilerek Türk okurunun istifadesine sunulmak üzere basılmıştır.

Araştırmamıza mihver teşkil eden eser ve tercümesi hakkında bu kısa bilgilendirmeden sonra böyle bir çalmaya neden ve niçin karar verdik? Sorusu akla gelmektedir. Esasen bunun cevapları arasında günümüz araştırmalarında, hadis ilmine dair telif ve tercüme olarak gerek kitap gerekse makalelerde görülen diğer bazı problemler yanında, kaynaklara atıf, onların kullanılması, yorumlanması, asli kaynaklardan temin ve tesbit edilen metinlerin tercümeleriyle mukayesesi ve dipnotlandırılması gibi aşamalarda rastlanan teknik hataların mevcudiyeti

³ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim b. Kuteybe El-Kûfi (Ö.276/889)", *Şarkiyat Mecmuası* 8 (2011), 186-187; Ayrıca bkz. Hayri Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafası* (Ankara: Otto, 2017). 12-13, 362-365

dikkat çekmektedir. Nitekim Lisans düzeyinde 3.sınıf öğrencilerime Hadis III dersinde “İhtilafu’l-Hadis” konusunu anlatacaktım. Genel olarak İsmail Lütfü Çakan hocanın “*Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*” adlı kitabından istifade ediyordum. “Hadisin Kitaba İhtilafı” başlığı altındaki malumatları okurken bir hadisin tercümesi dikkatimizi çekti. Orada şöyle deniliyordu:

Ahmed b. Hanbel’in tahric ettiği hadiste Resulullah, “kim intikam alır korkusuyla yılanları öldürmekten çekinirse, şüphesiz kafir olur” buyurmuştur.⁴ İşin uzmanı olmayanların bile dikkatini çekecek olan bu tercüme enteresandı. Zira “kafir olmak” imâni bir kavram olup ciddi bir suçlamaydı ve “yılanı öldürmeyi terk etmek” küfre götürecektir kadar mühim ve büyük bir iş –günah- olmamalıydı. Lâkin rivâyetin arapça metni için dipnot olarak verilen Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inin ilgili cilt ve sayfasına baktığımızda orada “kafir olur” diye bir ibare yoktu.⁵ Öyleyse bu yanlışlık nereden kaynaklanıyor olabilirdi? Zira Çakan hoca söz konusu metinleri rahatlıkla doğru tercüme edebilecek Arapça bilgi ve birikimine sahiptir.

Mezkur hadisin böyle bir tercümesi için akla bazı ihtimaller ve tedbirler gelmekte ve bizim de aklımıza, “İhtilafu’l-Hadis” alanında en meşhur eser olan İbn Kuteybe’nin “Te’vil-ü Muhtelifi’l-Hadis” adlı eserine bakmak geldi. Söz konusu hadisin geçtiği yeri bulduğumuzda yanlışlığın nereden kaynaklandığını da tespit etmiş olduk. Yanlışlık İbn Kuteybe’den kaynaklanıyordu. Hadisin İbn Kuteybe’nin Te’vil’indeki Arapçası ile temel kaynaklardaki Arapça metni farklıydı.⁶

⁴ İsmail Lütfü Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: İFAV, 2012), 160. Hadisin kaynağı olarak da Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1/230’u vermiştir.

⁵ Söz konusu hadisin metni şu şekildedir:

إِبْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ تَرَكَ الْحَيَاتِ مَخَافَةَ طَلْبِهِنَّ، فَلَيْسَ مِنَّا مَا سَأَلْنَا عَنْهُنَّ مِنْذُ حَارَبْنَا عَنْهُنَّ"

Görüldüğü gibi burada “kafir olur” diye bir söz yok. Bkz. Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı, 1413), 1/230.

⁶ Söz konusu hadisin temel kaynaklardaki rivayet farklılıkları ve nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili konuyu diğer bir makalemizde ele alıyoruz.

Te'vil'deki metin şu şekildeydi:

قالوا حديث يبطله القرآن قالوا رويتم أنه قال عليه السلام من ترك قتل الحيات محافة
الثأر فقد كفر⁷

Anlaşılan o ki Çakan hoca İbn Kuteybe'den faydalanarak bu örneği vermiş, hadisin kaynağı olarak da Ahmed b. Hanbel'in Müsnedine atıfta bulunmuş fakat metinleri karşılaştırma yoluna gitmemiş olmalıydı.

Diğer taraftan Te'vil'in "Hadis Müdafaası" adıyla Hayri Kırbaşoğlu tarafından yapılan tercümesine baktık. Hayri Bey'in de aynı yanlışlığa düştüğünü gördük. O da dipnotta Te'vil'de hadis olarak verilen metnin (rivayetin) kaynaklardaki yerine işaret etmiş fakat maalesef metinlerin karşılaştırmasını yapmamış olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Bu örnekten hareketle acaba dipnot (adres, referans) olarak verilen temel kaynaklardaki lafızlar ile -ister telif olsun isterse tercüme – müelliflerin eserlerindeki metinler birbiriyle örtüşüyor mu? Sorusu geldi ve yazarların zikrettikleri metinler ile söz konusu metinler için dipnot olarak verdikleri temel kaynakların karşılaştırılmasının iyi olacağını düşündük.

Bu bağlamda İbn Kuteybe'nin "Te'vil-ü Muhtelifi'l-Hadis"inin Arapçası, bu eserin Hayri Kırbaşoğlu tarafından "Hadis Müdafaası"

⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1408), 90.

⁸ Söz konusu rivayet tercümenin Kelamcıların İddialarına Göre Çelişik, Allah'ın Kitabına Muhalif Olan, Düşüncenin ve Akli Delillerin Reddettiği Hadisler ana bölümünün 4. Alt başlığı olarak "Kur'an'ın iptal ettiğini söyledikleri bir hadis: Resulullah'ın "Kim intikam alır korkusuyla yılanları öldürmeyi terk ederse küfre girmiş olur" dediğini rivayet ettiniz.... Hayri Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafaası* (Ankara: Otto, 2017), 108 Kırbaşoğlu tercümesini verdiği metnin, hadisin, rivayetin kaynağı olarak dipnotta, Ahmed b. Hanbel, I, 230; krş. Buhari, 59/15' i vermiş. (Bkz. Kırbaşoğlu aynı sayfa 8. Dipnot). Hadisin kaynağı olarak gösterilen eserlerden Ahmed b. Hanbel'in Müsnedindeki metni yukarıda vermiştik. Buhari'den işaret edilen yere gelince söz konusu adreste yılanlar ve yılanların öldürülme meselesi farklı yönleriyle uzunca iki bab'ta işlenmekte (anlatılmakta) fakat buralarda da "kafir olma" ile ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır. (Bkz. Buhari, "Bed'ül-Halk" 14, 15, IV/97-98, (Çağrı Yayınları İstanbul 1992) .

adıyla yapılan dipnotlu tercümesi ve dipnotlarda referans (müracaat) olarak verilen temel kaynaklardaki metinler arasında böyle bir karşılaştırma yapmayı hedefledim.

Maksadımız polemik ve gayr-i ilmi tartışmalara yol açmak değildir. Tersine kaynakların güvenilirliğini artırmak, eğer varsa yanlışların müteselsilen aktarımının önüne geçmek ve doğru bilgiye ulaşmaktır. Bu çalışmamızda olduğu gibi muasır araştırmaların tekrar ilmi tedkik ve tashihlerden geçirilmesinin taraflar arasında yanlış anlaşılması gibi bir risk taşıdığı bilinmektedir. Bu yüzden olmalı ki, birçok araştırmacının ciddi olarak yeniden gözden geçirildiği örnekler pek az rastlanmaktadır diyebiliriz. Oysa müsamaha ile mukabele görmesi beklenen tenkid veya eleştiri sayesinde günümüzde yapılan pek çok mümtaz araştırmanın daha istifadeli hale gelmesi; sehven veya başka sebeplerle oluşan hata, eksik ve yanlışlardan arınması mümkün olacaktır. Bir bakıma kültürümüzde var olan “istidrak” geleneğini canlı tutma çalışmasıdır.

Bilimsel araştırma yöntem ve teknikleri hakkında uzunca bilgi vermek gibi bir niyetimiz yok. Fakat özellikle dipnot verilirken temel kaynağa direkt işaret edildiği gibi, bakınız (bkz), karşılaştırınız (krş), benzer metin vs. gibi açıklamaların da bihakkın uygulanmadığı da bir gerçektir. Eğer bu türden sınırlandırıcı ve yönlendirici açıklamalar yoksa, bu durumda tercümelemlerle alıntı yapılan metinler bire bir örtüşüyor anlamı çıkar.

Tespitler

Dipnotlar verilerek yapılan akademik ve bilimsel çalışmalarda verilen bilgilerle dipnot olarak gösterilen adresteki bilgilerin muvafakatı aynı zamanda yapılan ilmi çalışmaya güveni de artırır. Özellikle aynen alıntılarda bu muvafakat daha da önem arz eder. Bunun yanında karşılaştırma, telmih, tahkiye etme, özet olarak sunma vb. dipnot şekilleri de olabilir. Bu durumlarda ise alıntı ile dipnot arasındaki ilişki ve irtibatın nasıl olduğunu belirten bakınız (bkz), karşılaştırınız (krş.), benzer rivayetler için bakınız gibi kısaltmalar veya açıklayıcı cümleler verilmelidir. Eğer böyle bir durum yoksa dipnotlar genellikle aynen alıntı gibi anlaşılır.

İbn Kuteybe'nin "Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis"⁹ adlı kitabını ve Hayri Kırbaşoğlu tarafından yapılan "Hadis Müdafaası"¹⁰ isimli tercümesini, rivayetlerin orijinal metni ile uyumu, dipnot-referans kaynak ilişkisi ve tutarlılığı açısından inceledik. Te'vil'in Arapça neşrinde ayetlerin yerleri gösterilmiş fakat "hadislerin tahriri" yapılmamıştır. Buna karşılık Kırbaşoğlu tercümede "hadislerin tahriri"ni de yapmıştır. Biz de bu tahrirlerden hareketle tercümenin Te'vil'deki Arapçası ve dipnotlarda verilen temel hadis kaynaklarından sadece veya birinci kaynak olarak verilen Buhari'nin *Sahih*'indeki yerlerini bulup karşılaştırmaya çalıştık. Yaptığımız bu karşılaştırma sonucundaki tespitlerimiz şu şekildedir:

1. Lafız ve Anlam Olarak Dipnotta Gösterilen Kaynakta Aynen Yer Alan Hadisler¹¹

Bu kısımda hem Te'vil'in Arapçasında hem tercümesinde ve hem de dipnot olarak gösterilen kaynakta aynı lafız ve aynı anlamla yer alan hadislerin bir kısmına işaret edilerek tercümeleleriyle birlikte Arapça metinler verilecektir. Arapça metinlerdeki takdim tehirler ve anlamı değiştirmeyen küçük lafız farklılıkları dikkate alınmayacaktır.

a. "Benden sonra bir birinizin boynunu vurup küfre dönmeyin."¹²

لا ترجعوا بعدي كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض¹³

لا ترجعوا بعدي كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض¹⁴

⁹ Bu mukayese ve tedkik çalışmamızda esas aldığımız neşir: Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, thk. Abdulkadir Ahmed Ata (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafıyye, 1408/1988).

¹⁰ Aynı şekilde ana metinle mukayese için Hayri Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafaası* (Ankara: Otto, 2017), baskısı kullanılmıştır.

¹¹ Burada ve diğer tespitlerimizde bazı örnekleri verdikten sonra diğerlerine dipnotlarda işaretle dikkat çekeceğiz.

¹² Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafaası*, 27 (27. Dipnot).

¹³ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 30 (4. Paragraf).

¹⁴ Buhârî, "İlim", 43, I/ 38.

b. “Allah Ademi kendi suretinde yarattı.”¹⁵

خلق آدم على صورته¹⁶

خلق الله آدم على صورته¹⁷

c. “Eğer bu ümmetten bir dost edinseydim Ebu Bekir’i edinirdim.”¹⁸

لَوْ كُنْتُ مُتَّخِذًا مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ حَلِيلًا ، لَأَتَّخِذْتُ أَبَا بَكْرٍ حَلِيلًا¹⁹

لَوْ كُنْتُ مُتَّخِذًا حَلِيلًا مِنْ أُمَّتِي ، لَأَتَّخِذْتُ أَبَا بَكْرٍ²⁰

d. “Evet üçte bir kafidir, üçte bir de çoktur.”²¹

الثُّلُثُ ، وَالثُّلُثُ كَثِيرٌ²²

الثُّلُثُ ، وَالثُّلُثُ كَثِيرٌ²³

e. “Resulullah “nefsimi elinde bulunduran Allah’a and olsun ki ikiniz arasında Allah’ın kitabı ile hükmedeceğim. Yüz koyun ve köle sana iade edilmiştir. Senin oğluna yüz değnek ve bir sene sürgün cezası, bu adamın karısına ise recm cezası! Ey Uneys, bu adamın karısına git, eğer suçunu itiraf ederse onu recmet dedi. Uneys gitti, kadın suçunu itiraf etti, o da onu recmetti.”²⁴

¹⁵ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 29 (50. Dipnot).

¹⁶ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 31 (4. Paragraf) (Yaratma anlamındaki halaka fiili meçhul olarak verilmiş).

¹⁷ Buhârî, “İsti’zan”, 1, VII/125.

¹⁸ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 60, 61 (97. dipnot).

¹⁹ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 49. (2. Paragraf).

²⁰ Buhârî, “Salat”, 80, I/ 120; “Ashâbu’n-Nebi”, 3, IV/ 190-191.

²¹ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 67 (120. dipnot).

²² İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 53 (5. Paragraf).

²³ Buhârî, “Vasaya”, 2, III/186.

²⁴ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 106 (6. dipnot).

وفي حديث النبي - صلى الله عليه وسلم - أنه قلم إليه رجل فقال: يا رسول الله نشدتك بالله ألا قضيت بيننا بكتاب الله، فقام خصمه - وكان أفته منه - فقال: صدق أفض بيننا بكتاب الله وأذن لي، قال: قل: قال: إن أبي كان عَسِيْفًا على هذا فزني بامرأته فافتديت منه بمائة شاة وخادم، ثم سألت رجالا من أهل العلم فأخبروني إن على ابني جلد مائةٍ وتعريب عام وعلى امرأة هذا الرجم، فقال: والذي نفسي بيده لأقضين بينكما بكتاب الله: المائة الشاة والخادم رد عليك، وعلى ابنك جلد مائة وتعريب عام، وعلى امرأة هذا الرجم، واغد يا أنيس على امرأة هذا فإن اعترفت فارجمها. فاعترفت فرجمها²⁵

وفي حديث النبي - صلى الله عليه وسلم - أنه قلم إليه رجل فقال: يا رسول الله نشدتك بالله ألا قضيت بيننا بكتاب الله، فقام خصمه - وكان أفته منه - فقال: صدق أفض بيننا بكتاب الله وأذن لي، قال: قل: قال: إن أبي كان عَسِيْفًا على هذا فزني بامرأته فافتديت منه بمائة شاة وخادم، ثم سألت رجالا من أهل العلم فأخبروني إن على ابني جلد مائةٍ وتعريب عام وعلى امرأة هذا الرجم، فقال: والذي نفسي بيده لأقضين بينكما بكتاب الله: المائة الشاة والخادم رد عليك، وعلى ابنك جلد مائة وتعريب عام، وعلى امرأة هذا الرجم، واغد يا أنيس على امرأة هذا فإن اعترفت فارجمها. فاعترفت فرجمها²⁶

Örneklerden de anlaşıldığı gibi tercümeyle esas alınan Te'vil'in Arapçasındaki metinlerle kaynak olarak verilen Buhârî'nin Sahihindeki metinler birbir örtüşmektedir.²⁷ Bir dipnotta da zaten istenen ve beklenen böyle olmasıdır.

²⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 76 (2. Paragraf).

²⁶ Buhârî, "Şurut", 9, III/166-167.

²⁷ Diğer örnekler için bkz. Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 107 (7. Dipnot); İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 89; Buhârî, "Enbiya", 54, IV/151; Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 110 (16. Dipnot); İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 91 (3. Paragraf); Buhârî, "Cihad ve Siyer", 22, III/208; 112, IV/9; Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 112 (26. Dipnot); İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 107 (2. Paragraf); Buhârî, "Daavat" 38, VII/ 159; Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 112 (27. dipnot); İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 107 (2. Paragraf); Buhârî, "Cihad ve Siyer" 25, III/ 209; Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 122 (71. Dipnot); İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*,

2. Dipnot Olarak Gösterilen Kaynakta Yer Almayan Hadisler

Çalışmamızın her halde en can alıcı noktasını bu kısım oluşturmaktadır. Zira adres olarak gösterilen yerde işaret edilen hadislere rastlanamamıştır. Basım farklılığı, bab numaralandırma farklılığı ve rakamların kaydırılmış veya yanlış yazılmış olabileme ihtimaline karşı adres olarak verilen bilgilerin birkaç hadis öncesi ve sonrası da kontrol edilerek böyle bir sonuca ulaşılmıştır.

Bu kısımda da bazı örnekler karşılaştırmalı olarak sunulacak, diğerlerine de atıfta bulunulacaktır.

a. “Kılıçlarınızı kuşanın sonra muhaliflerinizin cemaatlerini helak edin”²⁸

ضعوا سيوفكم على عواتقكم ، ثم أريدوا خضراءهم²⁹

وما وضعنا أسيفنا على عواتقنا لأمرٍ يُفطعنا³⁰

Buhârî'nin kaynak olarak gösterilen yerinde İbn Kuteybe'nin verdiği Arapça şekliyle bir hadis olmadığı gibi ortak bazı kelimelerin var olmasına rağmen metinle tercüme örtüşmemektedir.

b. “Kim ‘la ilahe illallah’ derse cennete girer. Zina etse de hırsızlık yapsa da mı? Denildi. Evet zina etse de hırsızlık yapsa da dedi.”³¹

من قال لا إله إلا الله، فهو في الجنة قيل وإن زنى وإن سرق؟ قال: وإن زنى وإن سرق³²

c. “Kim ihlas ile ‘La ilahe illallah’ derse cennete girer, cehennem ateşi ona dokunmaz”³³

135; Buhârî, “Tevhid”, 24, VIII/179; Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaası*, 129 (82. Dipnot); İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 158; Buhârî, “Cenaiz” 23, II/81...

²⁸ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaası*, 25 (1. dipnot) Krş. Buhari 58/18 denmiş. (Cizye 18).

²⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 29 (3. Paragraf).

³⁰ Buhârî, “Cizye”, 18, IV/ 70.

³¹ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaası*, 26 (13. Dipnot).

³² İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 29 (5. Paragraf).

³³ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaası*, 26 (14. Dipnot).

من قال لا إله إلا الله مخلصا دخل الجنة و لم تمسه النار³⁴

مَنْ شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَأَنَّ عِيسَى عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ، وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ، وَالْجَنَّةُ حَقٌّ، وَالنَّارُ حَقٌّ؛ أَدْخَلَهُ اللَّهُ الْجَنَّةَ عَلَى مَا كَانَ مِنَ الْعَمَلِ³⁵

İlgili tercümede her iki hadisin kaynağı olarak da karşılaştırmayı kaydıyla Buhari 60/47 (Enbiya 47) verilmiş. İşaret edilen yerde böyle bir rivayet yer almamaktadır. Orada Hz. İsa'nın Tanrı edilmemesi, teslis gibi konular işleniyor. Ortak olarak sadece Allah'ın tekliğine, Hz. Muhammed ve Hz. İsa'nın O'nun kulu ve elçisi olduğuna, cennet ve cehennem hak olduğuna şahadet edenlerin cennete gireceğinden bahsediliyor. Ateşin değmemesi, hırsızlık ve zina meselesine yer verilmiyor.³⁶

d. “Alkame şöyle demiştir: İbn Mesud'a “sen cin gecesi Resulullah ile beraber miydin?” dedim. Cevaben “o gece Hz. Peygamberin yanında bizden hiç kimse yoktu” dedi.³⁷

عن علقمة قال قلت لابن مسعود كنت مع النبي ليلة الجن فقال ما شهدتها منا احد³⁸

حدثني عبيد الله بن سعيد حدثنا أبو أسامة حدثنا مسعر عن معن بن عبد الرحمن قال سمعت أبي قال سألت مسروقاً من آذن النبي صلى الله عليه وسلم بالجن ليلة استمعوا القرآن فقال حدثني أبوك يعني عبد الله أنه آذنت بهم شجرة³⁹

Dipnotta Buhari 63/32 (Menakıbü'l-Ensar 32) olarak verilmiş. İşaret edilen yerde cinlerden bahseden bir bab başlığı var ve orada İbn

³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 29 (5. Paragraf).

³⁵ Bkz. Buhârî, “Enbiya” 47, IV/139.

³⁶ Bkz. Buhari aynı yer.

³⁷ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 43-44 (52. Dipnot).

³⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 39 (3. Paragraf).

³⁹ Bkz. Buhârî, "Menakıbu'l-Ensâr", 32, IV/ 240-241.

Mesud'dan da bir rivayet mevcut fakat Alkame ve İbn Mesud arasındaki bu soru cevap ve yukarıda bahsedilen konu yer almamaktadır.⁴⁰

e. “el-Hasan el-Basri Resulullah'ın kabirler arasında namaz kılmaktan nehyettiğini rivayet etti”⁴¹

ان النبي صلى الله عليه و سلم نهي عن الصلاة بين القبور⁴²

Dipnot olarak Buhari'den 8/48, 54 (Salat 48, 54) olarak iki ayrı yer verilmektedir fakat her iki yerde de el-Hasan el-Basri'den böyle bir rivayet yer almamaktadır.

Gösterilen yerdeki konuya en yakın anlamdaki hadisler şu şekildedir:

لعن الله اليهود والنصارى اتخذوا قبور أنبيائهم مساجد و يكره من الصلاة في القبور⁴³

Uzunca olan bu rivayette ravi el-Hasan el-Basri olmadığı gibi konu da kabirler arasında namaz kılmak değil, yahudilerin peygamberlerinin kabirlerini mescid edinmeleri ve hadisin devamında da oralarda bulunan resimler ve o resimlerin yok edilmesi var ki bir sonraki rivayette de vurgu mesciddeki resim ve figürlerle alakalı olarak görünüyor.

باب الصلاة في البيعة وقال عمر رضي الله عنه إنا لا ندخل كنائسكم من أجل التماثيل

التي فيها الصور وكان ابن عباس يصلي في البيعة إلا بيعة فيها تماثيل⁴⁴

f. “Yine pek çok hadiste cennetin yedinci kat gökte olduğunu rivayet ettiniz.”⁴⁵

و رويتم في غير حديث ان الجنة في السماء السابعة⁴⁶

⁴⁰ Bkz. Buhari aynı yer.

⁴¹ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 89 (184. Dipnot).

⁴² İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 66 (2. Paragraf).

⁴³ Buhârî, “Salat” 48, I/110.

⁴⁴ Buhârî, “Salat” 54, I/112.

⁴⁵ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 109 (12.dipnot).

Burada karşılaştır (krş) Buhari 8/1 (Salat 1) şeklinde direk alıntı değil karşılaştırılmak üzere bir dipnot verilmiş. Lâkin işaret edilen yerde miraç hadisesinden bahsedilmekte fakat Cennetin yedinci kat gökte olduğuna dair bir bilgiye rastlanılamamıştır.⁴⁷

g. “Rasulullah’ın ‘varis için vasiyet yoktur’ buyurduğunu rivayet ettiniz”⁴⁸

لا وصية لوارث⁴⁹

Buhari 67/28 (Nikah 28) olarak gösterilen yerde böyle bir hadis yoktur. Orada “şiğar nikahı” ile ilgili aşağıdaki rivayet var.⁵⁰

عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما أن رسول الله صلى الله عليه وسلم نهي عن الشغار
أن يزوّج الرجل ابنته على أن يزوّجه الآخر ابنته، وليس بينهما صداق: و الشغار

h. “Amcamın şefaatinı istisna olarak kabul ettim, fakat aslında hicret yok.”⁵¹

اشفع عمي و لا هجرة⁵².

Buhari 56/94 (Cihad ve Siyer 94) olarak direkt ve 63/45 (Menakıbü'l-Ensar 45) olarak da karşılaştırın şeklinde iki ayrı dipnot verilmiştir. Cihad ve Siyer 94 de Yahudiler ile savaştan; Menakıbü'l-Ensar 45'te de hicret hadisesinden bahsedilmektedir. Fakat burada yukarıda bahsedilen metne ve konuyla ilgili bir rivayete ulaşılammıştır.⁵³

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, 91 (2. Satır).

⁴⁷ Buhârî, “Salât”1, I/91-92.

⁴⁸ Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafası*, 115 (32. Dipnot).

⁴⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, 129 (1. Paragraf).

⁵⁰ Buhârî, “Nikah” 28, VI/128.

⁵¹ Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafası*, 119 (43.dipnot).

⁵² İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, 131 (2.satır).

⁵³ Buhârî, "Cihad ve Siyer" 94, III/232; "Menakıbü'l-Ensar" 45, IV/ 252-263.

i. “.....Allah korku bulunduğu zaman namazı kısaltmamızda üzerimize bir günah olmadığını bize bildirmiştir.⁵⁴

و اعلمنا رسول الله انه لا بأس بالقصر في الأمن أيضا عن الله عز و جل⁵⁵

Buhari 18/5, 11 (Taksiru’s-Salat, 5, 11) olarak dipnot gösterilen yerde namazların kısaltılması ile ilgili bazı bilgiler verilmektedir. Fakat ilgili yerlerde ne korkudan ne de Allah’ın böyle bir bildiriminin olduğundan bahsedilmemektedir.⁵⁶

j. Rasulullah, Mudar kavmine beddua etmiş ve “ey Allah’ım! Mudar üzerine baskını artır ve onların üzerine Yusuf (a.s)un kıtlık seneleri gibi seneler gönder” demiştir.⁵⁷

و قد دعا رسول الله على مضر فقال اللهم اشدّد وطأتك على مضر و ابث عليهم

سنين كسني يوسف⁵⁸

Buhari 65/Sure 44 no: 2 (Tefsiru Sure 44 ‘ed-Duhan’ 2) dipnot olarak veriliyor. Burada 2. ve 3. Babta Kureyşe bedduadan bahsediliyor Mudar da geçiyor ama onlara beddua içeren bir kısım yer almıyor.

حدثنا يحيى: حدثنا أبو معاوية، عن الأعمش، عن مسلم، عن مسروق قال: قال عبد الله إنما كان هذا، لأن قريشا لما استعصوا على النبي ﷺ دعا عليهم بسنين كسني يوسف، فأصابهم قحط وجهد حتى أكلوا العظام، فجعل الرجل ينظر إلى السماء فيرى ما بينه وبينها كهيئة الدخان من الجهد، فأنزل الله تعالى: {فارتقب يوم تأتي السماء بدخان مبين. يغشى الناس هذا عذاب أليم}. قال: فأتي رسول الله ﷺ فقيل: يا رسول الله، استسقى الله لمضر، فإنها قد هلكت. قال: (لمضر؟ إنك لجريء). فاستسقى فسقوا. فنزلت: {إنكم عائدون}. فلما أصابتهم الرفاهية عادوا إلى حالهم حين أصابتهم الرفاهية، فأنزل الله عز وجل: {يوم نبطش البطشة الكبرى إنا منتقمون}. قال: يعني يوم بدر

⁵⁴ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafaası*, 121 (63.dipnot) .

⁵⁵ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 132.

⁵⁶ Buhârî, "Taksiru’s-Salat" 5, II/36; 11, II/ 38.

⁵⁷ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafaası*, 135 (93. dipnot).

⁵⁸ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 161.

Mesrûk dedi ki: Abdullah ibn Mes'ûd (R) şöyle dedi: Bu azâb ancak şu sebebden olmuştur: Çünkü Kureyş, Peygamber'e karşı isyanda ileri gitmek istediklerinde, Peygamber onlar aleyhine Yûsuf'un seneleri gibi kıtlık seneleriyle sıkıştırılmaları için duâ etti. Bunun üzerine onlara bir kıtlık ve çetinlik isabet etti, hattâ kemikleri bile yediler. Kişi gökyüzüne bakarak da çetinlik ve meşakkatten dolayı kendisiyle gök arasında duman şeklinde birşey görürdü. İşte Yüce Allah şunu indirdi: "O hâlde semânın apâşikâr bir duman getireceği günü gözetle. O insanları saracaktır. Bu pek elem verici bir azâb (diyecekler)" (Duhân 44/10-11).

İbn Mes'ûd dedi ki: Bunun üzerine Rasûlullah'a gelindi de:

— Yâ Rasûlallah! Mudar kabileleri için Allah'tan yağmur iste, çünkü onlar helak oldular! sözleri söylendi.

Rasûlullah (s.a.s):

— "(Nasıl?) Mudar için mi duâ edeyim? Sen hakîkaten cür'et-kârsın!" buyurdu da akabinde yağmur duasını yaptı, onlar da yağmura doyuruldu.

Bunun üzerine "Siz hiç şübhe yok ki, tekrar dönecek olanlarsınız" (Duhân 44/15) indi.

Bu yağmurla onlara refah (bolluk ve rahat) isabet edince, onlar kendilerine refah isabet ettiği zamanki müşriklik hâllerine tekrar döndüler. Bunun üzerine Azîz ve Celîl Allah şunu indirdi: "Çok büyük bir şiddet ve savletle çarpacağımız gün muhakkak ki biz (onlardan) intikam alıcılarız" (Duhân 44/16).

İbn Mes'ûd: Bedir gününü kastediyor, dedi.⁵⁹

Bu metne bakılırsa Hz. Peygamber Mudar için beddua değil dua etmiştir. Ancak söz konusu beddua Ezan 128'de geçiyor.⁶⁰

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا قَالَ: سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ، فِي الرَّكْعَةِ الْآخِرَةِ مِنْ صَلَاةِ الْعِشَاءِ؛ قَنَتَ: اللَّهُمَّ أَنْجِ عِيَّاشَ بْنَ أَبِي رَبِيعَةَ، اللَّهُمَّ أَنْجِ الْوَلِيدَ بْنَ الْوَلِيدِ، اللَّهُمَّ أَنْجِ سَلَمَةَ

⁵⁹ Buhârî, "Tefsiru Sure 44 (ed-Duhan)" 2, 3, VI/39-40.

⁶⁰ Buhârî, "Ezan" 128, I/ 194-195.

بَن هِشَامٍ، اللَّهُمَّ أَنْجِ الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، اللَّهُمَّ اشْدُدْ وَطْأَتَكَ عَلَى مُضَرَ، اللَّهُمَّ اجْعَلْهَا عَلَيْهِمْ سِنِينَ كَسِنِي يُوسُفَ

k. “Kim bunu kabul ederse şüphe yok ki yalan söylemiş, günaha girmiş olur.”⁶¹

من قال به فقد فجر⁶²

Hz.Ayşe'nin sözü (mevkuf hadis) olarak zikredilen bu haber için Buhari 23/33 (Cenaiz 33) olarak gösterilen dipnotta, cenaze yakınlarının ölü arkasından ağlamaları sebebiyle ölünün azap göreceği meselesi farklı rivayetlerle anlatılıyor fakat burada yukarıdaki cümleler yer almıyor.⁶³

Burada bir kısmına işaret etmeye çalıştığımız dipnot karşılaştırmalı kaynak tespiti göstermiştir ki, yapılan bilimsel çalışmalarda bazan bilgi-kaynak uyuşması olmayabiliyor.

Özellikle asli kaynaklara bilgi atfının zaruri olduğu telif ve tercüme eserlerde, sağlam ve doğru bilgiye ulaşmak, kaynak olarak gösterilen çalışma ve müellifi töhmet altında bırakmamak için verilen bilgi ile dipnotta gösterilen eserdeki bilginin örtüşüyor olması gerekmektedir. İşte bu esastan hareketle biz, bidayette de bahsettiğimiz gibi, örnek olarak muayyen bir klasik kaynak, onun tercümesi ve mütercimnin atıflarını mukayese etmekle, hem kadim eserlerin, hem tercüme edilen metnin hem de mütercimnin, işin uzmanı veya dikkatli bir okuyucu tarafından güvensizlikle itham edilmemesi için böyle bir çalışmayı ortaya koyduk. Niyetimiz tamamen kadim eserler ile sonraki çalışmalardaki referans (atıf) yollu irtibatın sağlam kurulması gerektiğini tamamen akademik mülhaza ve yöntemlerle sergilemektir.

⁶¹ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 137 (103.dipnot).

⁶² İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelâfi'l-Hadis*, 162.

⁶³ Buhârî, “Cenaiz” 33, II/79-80.

3. Dipnot Olarak Gösterilen Kaynakta Eksik Veya Farklı Olarak Yer Alan Hadisler

Dipnotta gösterilen bazı yerlerde ise Te'vil'in ana metni (Arapçası) ile Türkçesinde belirtilen bilgilerle tam örtüşmediği; birtakım eksiklik ve farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Bu başlık altında, ele alacağımız rivayetlerin Te'vil'deki arapça metni ile tercümedeki anlamın tam örtüşmeyen; eksiklik ve fazlalıklar içeren ibareleri örneklem yoluyla vermeye çalışacağız. Problem olarak en fazla karşılaşılan söz konusu bu eksiklik ve farklılıkların anlam ve konu itibariyle ciddi problemler teşkil etmediği yerler olduğu gibi, içeriği fazlasıyla etkilediği yerlere de rastlanmaktadır. Bunların bazılarını örnek verecek olursak;

a. “Komşusu kendisinin şerrinden emin olmayan kimse mümin değildir.”⁶⁴

و لم يؤمن من لم يأمن جاره بوائقه⁶⁵

والله لا يؤمن، والله لا يؤمن، والله لا يؤمن، قيل: مَنْ يا رسول الله؟ قال الذي لا يأمن

جاره بوائقه⁶⁶

Buhari 78/29 (Edeb 29) olarak gösterilen dipnotta konu ve anlam aynı olmakla birlikte lafız farklılığı mevcuttur.

b. “Bir adam güzelliği, yüzünden gitmiş ve şekli bozulmuş olarak cehennemden çıkar.”⁶⁷

يُخرج من النار رجل قد ذهب حيره وسيره⁶⁸

Karşılaştırım, Buhari 10/129 (Ezan 129) şeklinde verilen dipnotta yerine işaret edilen rivayetle karşılaştırıldığında kulların cehennemden çıkarılması ile ilgili uzunca bir metne rastlanıyor. Te'vilin Arapçası ve

⁶⁴ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaası*, 26 (17.dipnot).

⁶⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 30 (1. Paragraf).

⁶⁶ Buhârî, “Edeb” 29, VII/28.

⁶⁷ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaası*, 26 (19. dipnot).

⁶⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 30 (1.paragraf).

tercümesi ile dipnotta işaret edilen yerin aralarında sadece bir konu birliği olmasına rağmen anlam ve lafız birlikteliği yoktur.⁶⁹

c. “Said anasının karnında iken said olandır; şaki ise anasının karnında iken şaki olandır.”⁷⁰

السعيدُ من سعد في بطنِ أمِّه والشقيُّ من شقيِّ في بطنِ أمِّه⁷¹

ثُمَّ يَبْعَثُ اللَّهُ مَلَكًا فَيُؤَمِّرُ بِأَرْبَعِ بَرَزِقِهِ ، وَأَجَلِهِ ، وَشَقِيٍّ ، أَوْ سَعِيدٍ⁷²

Krş. Buhari 82/1 (Kader 1) olarak gösterilen yerde anlam ve lafız yakınlığı var olmakla birlikte, tercümedeki tahrir bilgisinde, Te’vil’in arapça metnindekinden farklı bir lâfıza atıfta bulunulmuştur.

d. “Kıyamet günü havzıma birtakım insanlar gelecek sonra önümden çekilip uzaklaştırılacaklar. Ben de “Ey rabbim ashabcağızım, ashabcağızım” diyeceğim. Rabbim de “onlar senden sonra neler yaptılar bilemezsin. Senin vefatından sonra hep sırtını dönüp dinlerinden döndüler” diyecek.⁷³

لَيَرِدَنَّ عَلَيَّ الْحَوْضَ اقوامٌ ثم ليختلجن دُونِي، فاقول: أَيُّ رَبِّ أَصْحَابِي، أَصْحَابِي،

فَلَيُقَالُ: إِنَّكَ لَا تَدْرِي مَا أَحَدْتُمْ بَعْدَكَ انهم لا يزالون مرتدين علي اعقابهم منذ فارقتهم⁷⁴.

وَإِنَّ أَنَاسًا مِنْ أَصْحَابِي يُؤَخِّدُ بِهِمْ ذَاتَ الشِّمَالِ فَأَقُولُ أَصْحَابِي أَصْحَابِي. فَيَقُولُ ، إِنَّهُمْ

لَمْ يَزَالُوا مُرْتَدِّينَ عَلَيَّ أَعْقَابِهِمْ مُنْذُ فَارَقْتُهُمْ⁷⁵

Dipnotta Buhari 60/8 (Enbiya, 8) olarak verilen yere baktığımızda ikinci metinle karşılaşıyoruz. Tercüme ve her iki metin karşılaştırıldığında ise, Te’vilin Arapçasında ve Türkçesinde bahsedilen “kıyamet günü havzıma bir takım insanlar gelecek sonra önümden çekilip uzaklaştırılacaklar” kısmı ile “onlar senden sonra neler yaptılar

⁶⁹ Bkz. Buhârî, “Ezan” 129, I/ 195-197.

⁷⁰ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 27 (24.dipnot).

⁷¹ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 30 (3.paragraf).

⁷² Buhârî, “Kader” 1, VII/ 210.

⁷³ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 27 (26.dipnot).

⁷⁴ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 30 (4.paragraf).

⁷⁵ Buhârî, “Enbiya” 8, IV/110.

bilemezsin” bölümlerinin olmadığını; her iki metin arasında ise sadece “senin vefatından sonra hep sırtını dinlerinden dönüp gittiler” kısmının ortak olduğunu görüyoruz.

e. “Sen benimle Harunla Musa gibisin. Ancak benden sonra peygamber yoktur.”⁷⁶

انت مني بمنزلة هارون غير انه لا نبي بعدي⁷⁷

انت مني و انا منك⁷⁸

أما تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى؟⁷⁹

Dipnotta Buhari 62/9 (Ashabu'n-Nebi 9) olarak gösterilmektedir. Aynı babta konuyla alakalı iki ayrı rivayet yer almakta olup bunlardan birisi “Sen bendensin ben de sendenim” diğeri de “sen benim yanımda Harun’un Musa’nın yanındaki gibi bir konumda olmana rıza göstermez misin” şeklindedir. Bu iki rivayet telif yapılmış gibi görünüyor. Anlam yakınlığı olmakla beraber Te’vilin aslı ve tercümesiyle bire bir örtüşmemektedir.

f. “...Hz. Ömer’in bir cinn ile güreşip onu yendiği...”⁸⁰

و ان عمر صارع الجني فصرعه⁸¹

Krş. Buhari 8/75 (Salat 75) olarak verilen dipnot bilgisi esas alınarak Buhari’deki ilgili rivayete bakılmış fakat orada bir cinn hikayesinden bahsedilmekle beraber Hz.Ömer’in onunla güreşmesi ve onu yenmesinden söz edilmediği görülmüştür. Bu iki eser arasındaki rivâyetlerde ortak konu olarak sadece cinn’den bahsedilmesi var.⁸²

⁷⁶ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 27 (29.dipnot).

⁷⁷ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 30 (5.paragraf).

⁷⁸ Buhârî, "Ashabu'n-Nebi" 9, IV/ 207.

⁷⁹ Buhârî, "Ashabu'n-Nebi" 9, IV/208.

⁸⁰ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 30 (58.dipnot).

⁸¹ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 32 (6. satır).

⁸² Buhârî, “Salat” 75, I/ 118.

Dolayısı ile dipnot bilgisi ile kaynak bilgisi arasında hem eksiklik hem de farklılık söz konusudur.

g. “Hz. Ali, Ebu Hureyre’nin, abdestte, elbise giyerken sağdan başladığını duyunca su istemiş, soldan başlayarak abdest almış ve “vallahı Ebu Hureyre’ye muhalefet edeceğim” demiştir.⁸³

وبلغ عليا ان ابا هريرة يتدي بيمينه في الوضوء، وفي اللباس. فدعا بماء فتوضا، فبدا

بمياسره، وقال: لاخالفن ابا هريرة.⁸⁴

Tercüme sayfa 44 de krş. Buhari 4/18-19 (Vudu 18-19) şeklinde aynen olmasa da karşılaştırın diyerek verilen dipnota baktığımızda herhangi bir işe sağdan başlamayla alakalı bir durumun olmadığını; tam tersi sağla yapılmaması gereken işlerin anlatıldığını görüyoruz. Aynı şekilde Hz. Ali’nin Ebu Hureyre’ye muhalefetinden de bahsedilmiyor. Buhari’nin işaret edilen yerdeki hadis metinleri şu şekildedir.

إِذَا شَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ، وَإِذَا أَتَى الْحَلَاءَ فَلَا يَمَسُّ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ، وَلَا

يَتَمَسَّحُ بِيَمِينِهِ

إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذُ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ وَلَا يَسْتَنْجِحُ بِيَمِينِهِ وَلَا يَتَنَفَّسُ فِي الْإِنَاءِ⁸⁵

4. Konu ve Anlam Aynı (veya Yakın) Fakat Lafızların Farklı Olduğu Atıflar

Bazı dipnot atıflarında ise tercüme ve metinde bahsedilen konular ile dipnot olarak gösterilen yerlerdeki meseleler aynı veya birbirlerine yakın olduğu halde referans olarak gösterilen temel kaynaklardaki metinler lafız açısından farklılık göstermektedir. Bunlardan bir kısmı direkt atıf olduğu gibi bir kısmı da “bakınız” veya “karşılaştırınız” şeklinde ifade edilmiştir. Konuyla ilgili tespit edebildiğimiz bazı örnekler şu şekildedir:

⁸³ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 44 (59.dipnot).

⁸⁴ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelîfi’l-Hadis*, 39 (Son paragraf).

⁸⁵ Buhârî, “Vudu” 18-19, I/47.

a. “Çalışınız ... herkes ne için yaratıldı ise onu işlemeye muvaffak olur. Saadet ehli ise saadet için çalışır, şekavet ehli ise şekavetine çalışır”⁸⁶

اعملوا فكل ميسر لما خلق له، أما من كان من أهل السعادة فهو يعمل للسعادة، ومن

كان من أهل الشقاء فيعمل للشقاء⁸⁷

اعملوا فكل ميسر لما خلق له، أما من كان من أهل السعادة فييسر لعمل أهل

السعادة، وأما من كان من أهل الشقاء فييسرون لعمل أهل الشقاوة⁸⁸

Buhari 65/sure 92, no:7 olarak gösterilen yerdeki rivayet ile tercüme ve metin arasında anlam aynı olmakla beraber çok az da olsa lafız farklılığı görülmektedir.

b. “Yer yüzünün balığın sırtında olduğu; cennete girenlerin ilk olarak bu balığın ciğerinden yiyeceği...”⁸⁹

و أن الارض على ظهر حوت و ان اهل الجنة ياكلون من كبده اول ما يدخلون⁹⁰

وأول طعام يأكله أهل الجنة فزيادة كبد الحوت⁹¹

أول طعام يأكله أهل الجنة زيادة كبد حوت⁹²

Buhari 63/51 ve 81/51 (Menakıbü'l-Ensar 51 ve Rikak 51) olarak verilen dipnotta gösterilen yere bakıldığında “Yer yüzünün balığın sırtında olduğu” kısmın yer almadığı görülmüştür.

Tercümeye bakıldığında “Yer yüzünün balığın sırtında olduğu” cümlesi ayrı bir cümledir, dipnot ise ikinci cümleye yani “cennetliklerin ilk yiyecekleri şeyin balığın ciğeri” olduğu kısmına aittir ve bu da

⁸⁶ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 27 (22. dipnot).

⁸⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 30 (3.paragraf).

⁸⁸ Buhârî, “Tefsiru Sure 92”, 7, VI/86.

⁸⁹ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, 30 (59.dipnot).

⁹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 30 (7.satır).

⁹¹ Buhârî, "Menakıbü'l-Ensar" 51, IV/268.

⁹² Buhârî, “Rikak” 51, VII/200 (Senetsiz, bab başlığı olarak verilmiş).

kaynaklarda yer almaktadır gibi bir çağrışım da doğru gibi görünmektedir. Fakat metin ve tercümede yer alan “bu balığın ciğeri ” ifadesi bu anlayışı da maalesef zorlaştırmaktadır. Zira “bu balık” cümlesindeki “bu” işaret zamiri yer yüzünü sırtında taşıyan balığa işaret etmektedir.

c. “Ebu Hureyre bir tek mest ile yürümenin aleyhinde bir hadis rivayet etmiş Hz. Ayşe bunu duyunca tek mestle yürümüş ve “vallahı Ebu Hureyre’ye muhalefet edeceğim” demiştir.”⁹³

وروى حديثا في المشي في الحف الواحد فبلغ عائشة فمشت في خف واحد وقالت

لاخالفن أبا هريرة⁹⁴

لَا يَمْشِي أَحَدُكُمْ فِي نَعْلٍ وَاحِدَةٍ، لِيُخَفِّهَ جَمِيعًا، أَوْ لِيُنْعِلَهُمَا⁹⁵

Buhari 77/40 (Libas 40) olarak dipnot gösterilen yerdeki hadis de bir tek mestle yürümenin uygun olmayacağına dair Ebu Hureyre’nin rivayetinden bahsedilmesine karşın Hz. Ayşe’nin tek mestle yürümesi ve Ebu Hureyre’ye muhalefet edeceğim demesi yoktur. “Huf” ve “na’l” lafız farklılığı da söz konusu.

d. “Kim bir şeye yemin eder de yeminin bozmanın hayırlı olduğunu görürse kefarete versin ve hayırlı olanı yapsın.”⁹⁶

من حلف علي شيء فأرى غيره خيرا منه فليكفر وليأت الذي هو خير⁹⁷

وإذا حلفت على يمين فأريت غيرها خيرا منها فكفر عن يمينك ، وأت الذي هو خير⁹⁸

لا أحلف على يمين فأرى غيرها خيرا منها ، إلا أتيت الذي هو خير و تحللتها⁹⁹

Dipnot olarak verilen Buhari 83/1, 4, 18 (Eyman ve Nüzur 1, 4, 18)daki metinlerde “kim bir şeye yemin ederse” diye tercüme edilen cümlenin yerine “bir şeye yemin edersen” “bir şeye yemin edersem”

⁹³ Kırbaoğlu, *Hadis Müdafası*, 44 (57. dipnot).

⁹⁴ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 39 (5. Paragraf).

⁹⁵ Buhârî, *Libas* 40, VII/49.

⁹⁶ Kırbaoğlu, *Hadis Müdafası*, 55 (85.dipnot).

⁹⁷ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 46 (2.paragraf).

⁹⁸ Buhârî, "Eyman ve Nüzur" 1, VII/216.

⁹⁹ Buhârî, "Eyman ve Nüzur" 4, VII/222; 18, VII/229.

şeklinde şart cümleleri var. Anlam büyük bir oranda aynı olmakla beraber “özneler” farklılık göstermektedir.

e. “Nefsim elinde olana yemin ederim ki onlar sizin işittiğiniz gibi söylediklerimi işitirler.”¹⁰⁰

و الذي نفسي بيده انهم ليسمعون كما تسمعون¹⁰¹

والذي نفس محمد بيده ما أنتم بأسمع لما أقول منهم¹⁰²

والذي نفس محمد بيده ما أنتم بأسمع لما أقول منهم¹⁰³

Buhari 64/8, 12 (Meğazi 8, 12) olarak gösterilen yerde tercümeyle esas olan Te’vilin metniyle Buhari’de gösterilen kısım arasında anlam yakınlığı olmasına rağmen lafız farklılıkları göze çarpmaktadır.

f. “Eski topraklar Allah’a ve Resulüne aittir. Bilahare bu topraklar benden size verilmiştir. Binaenaleyh her kim ölü bir araziyi ihya ederse orası onundur.”¹⁰⁴

عادي الارض لله و لرسوله ثم هي لكم مني فمن أحيا مواتا فهو له¹⁰⁵

فقال عمر من أحيا أرضاً ميتة؛ فهي له¹⁰⁶

Buhari 41/15 (Hars ve Müzaraa 15) olarak gösterilen yerde eski toprakların Allah ve resulüne aidiyetinden ve peygamber tarafından ashabına verildiğinden bahseden merfu bir rivayet yer almamaktadır. Kim kullanılmayan araziye diriltirse (verimli hale getirirse) o arazinin, bu işi yapan kimsenin olacağı hususunda Hz. Ömer’in sözü olarak bir sahabi icthadı (Mevkûf) yer almaktadır. Ölü bir arazinin diriltilmesi ile ilgili ortak bir konu olmakla beraber burada verilen rivâyetin hem kaynak

¹⁰⁰ Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafası*, 110 (17.dipnot).

¹⁰¹ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 106 (1.paragraf).

¹⁰² Buhârî, “Meğazi” 8, V/8-9.

¹⁰³ Buhârî, “Meğazi” 12, V/21.

¹⁰⁴ Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafası*, 119 (44.dipnot).

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 131.

¹⁰⁶ Buhârî, "Hars ve Müzaraa" 15, III/70.

problemi var hem lafızlar arasındaki farklılık dikkat çekmektedir. Mütercim'in, Te'vil'deki bu rivayet için kaynak verirken Buhârî'deki bu rivâyetin "Mevkûf" vechine işaret etmesi beklenirdi.

Bazı örneklerini burada zikrettiğimiz rivâyetlerin tercüme, Te'vil'deki Arapça metni ile dipnot gösterilen kaynaklardaki lâfızlar ve tesebbütü gibi cihetlerden arasında konu ve anlam yakınlığı olmasına rağmen lafız farklılıkları içeren hadisler bunlarla sınırlı değildir.¹⁰⁷

5. Telmih Yolu İle Yapılan Atflar

Sadedinde olduğumuz tercüme eserin dipnotlarından tespit edebildiğimiz başka bir husus da herhangi bir hadise direkt işaret etme yerine içerik ve anlam açısından göndermelerde bulunarak ortak içeriklere işaret edilmiş olmasıdır. Aslında sayın Kırbaçoğlu, bu tür dipnot göstermelerde asli kaynağa ve ondaki rivâyete direkt işaret etme yerine "bakınız" veya "karşılaştırınız" gibi lafızlarla gönderimde bulunsaydı daha isabetli bir adres gösterimi olurdu. Bu konu ile ilgili de birkaç örnek sıralayabiliriz.

a. "Karısı hakkında Hz. İbrahim'in "o kardeşimdir" sözü de mecâzi anlamda kullanılmış olan sözlerdendir. Halbuki İbrahim bu sözü söylerken müminlerin kardeş olduğunu kast ederek söylemiştir."¹⁰⁸ Aksi takdirde hakiki manasını kasederek yalana başvurusu düşünülemez.

قول ابراهيم هذه اختي الخيل في امرأته انما اختي يريد ان المؤمنین اخوة¹⁰⁹

قال ابراهيم لسارة هذه اختي في ذات الله عز و جل¹¹⁰

Buhari 68/10 (Talak 10) olarak verilen dipnotta Hz.İbrahim'in Hz.Sare hakkındaki sözüne işaret edilmiş fakat İbn Kuteybe'nin çıkarımında bulunduğu gibi "müminlerin kardeş olduğu"na dair bir ifade yer almamaktadır.

¹⁰⁷ Örnek metinler için bkz. Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 132 (84.dipnot); 137, (102.dipnot).

¹⁰⁸ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 56 (89.dipnot).

¹⁰⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 46 (4.paragraf).

¹¹⁰ Buhârî, "Talak" 10, VI/168.

b. “Cafer b. Ebi Talib hakkında “zül-cenaheyn” diye isimlendirmesi...”¹¹¹

انه يطير مع الملائكة في الجنة و تسميته له ذا الجناحين¹¹²

ان ابنَ عُمَرَ إِذَا سَلَّمَ عَلَيَّ ابْنِ جَعْفَرٍ، قَالَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا ابْنَ ذِي الْجَنَاحِينَ¹¹³

Buhari 62/10 (Ashabu'n-Nebi 10) olarak verilen dipnotta Hz. Peygamber'in Cafer b. Ebi Talib'i “zü'l-cenahayn ‘iki kanatlı’ olarak isimlendirdiğine işaret ediliyor. Kaynak olarak gösterilen yerde ise Abdullah b. Ömer'in Cafer'in oğluna “iki kanatlının oğlu” diye selam verdiği bahsediliyor. Evet atıfta bulunulan yerde iki kanatlılık meselesi var ve ona telmihte bulunulmuş ama kimin kime ne dediği ve ne cihetle bu vasfın dile getirildiği hususu asıl mesele ile örtüşmüyor.

c. “Resulullah zamanında kadınlar mescide gider ve erkeklerle namaz kılarlardı.”¹¹⁴

قد كن يخرجن في عهد رسول الله الي المسجد و يصلين مع الرجال¹¹⁵

باب خروج النساء الي المسجد بالليل و الغلس¹¹⁶

Burada da görüldüğü üzere Buhari 10/163 (Ezan 163) olarak verilen dipnottaki hadisle tercümenin ortak yönleri “kadınların namaz kılmak için mescide gitmeleri” meselesidir. Ancak burada da gerek Te'vil'de gerekse rivayet için işaret edilen asli kaynakta rivâyetlerin sevkedilişi de farklı muhtevası da.

¹¹¹ Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafaası*, 112 (24. dipnot).

¹¹² İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 107 (2.paragraf).

¹¹³ Buhârî, "Ashabu'n-Nebi" 10, IV/209.

¹¹⁴ Kırbaşoğlu, *Hadis Müdafaası*, 128 (81. Dipnot).

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 147.

¹¹⁶ Buhârî, “Ezan” 162, I/209-210 (Tercümede 163 diyerek verilmiş ama 163. Bab yok).

d. “Yok eğer, gıybetten ve idrardan sakınmadığı için azap olunan hakkında dediği gibi Resulullah günahkar bir Müslümanı kast etmişse...”¹¹⁷

كما قال في المعذب بالغيبة و البول¹¹⁸

اما احدهما فكان يسعي بالنميمة و اما الاخر فكان لا يستتر من بوله¹¹⁹

Buhari 23/89 (Cenaiz 89) olarak gösterilen dipnotta hadiste geçen “gıybet ve idrardan sakınmadıkları için azab çeken iki kişiye” aynen alıntı şeklinde değil telmih yolu ile işaret edilmiştir. Lâkin burada asıl kaynağa atıf, kat’i bir gönderme olarak anlaşılabilir olup Buhârî’de aynı rivayetin yer aldığı intibahına sebep olmaktadır.

6. Anlatılan Konu İle Fazla Alakası Olmayan Atıflar

Yaptığımız karşılaştırmalarda, bizce dipnotta adres olarak gösterilen yerlerdeki rivayet ile tercümede anlatılan konu arasında fazla alaka olmadığına da rastlanmıştır. Mesela:

a. Ebu Said el-Hudri’den. O da Rasulullah’tan rivayet etmiştir. Rasulullah şöyle anlatmıştır: “Kabre konulduğu zaman kula melek gelir. Eğer kafir veya münafık ise o kula, Muhammed’i kastederek, ‘bu zat hakkında ne diyorsun?’ denir. O ‘bilmiyorum! İnsanların bir şeyler söylediğini duydum, ben de onu söyledim!’ der. Bunun üzerine melek, ‘sen zaten hiç bilmedin, kulak da asmanın, hidayete de ermedin!’ der.”¹²⁰

عن ابي سعيد الخدري عن النبي انه ذكر ان الملك ياتي العبد اذا وضع في قبره فان كان

كافرا او منافقا فيقال له ما تقول في هذا الرجل يعني محمدا فيقول لا ادري سمعت الناس يقولون

شيئا فقلته فيقول لا دريت و لا اتلبيت و لا اهدتيت¹²¹

¹¹⁷ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafaası*, 133 (90.dipnot).

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 160 (5.paragraf).

¹¹⁹ Buhârî, “Cenaiz” 89, II/103.

¹²⁰ Kırbasoğlu, *Hadis Müdafaası*, 133 (88.dipnot).

¹²¹ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 160 (3.paragraf).

أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تُصَلِّي فَفُكْتُ: مَا شَأْنُ النَّاسِ؟ فَأَشَارَتْ إِلَى السَّمَاءِ، فَإِذَا النَّاسُ قِيَامٌ، فَقَالَتْ: سُبْحَانَ اللَّهِ، قُلْتُ: آيَةٌ؟ فَأَشَارَتْ بِرَأْسِهَا: أَيْ نَعَمْ، فَفُكْتُ حَتَّى تَجَلَّيَ الْعَشِيُّ، فَجَعَلْتُ أَصْبُ عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ، فَحَمِدَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَتَيْتُ عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: مَا مِنْ شَيْءٍ لَمْ أَكُنْ أُرَيْتُهُ إِلَّا رَأَيْتُهُ فِي مَقَامِي، حَتَّى الْجَنَّةُ وَالنَّارُ، فَأَوْحَى إِلَيَّ: أَنْكُمْ تُفْتَنُونَ فِي قُبُورِكُمْ - مِثْلَ أَوْ - قَرِيبَ - لَا أَدْرِي أَيَّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ - مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَالِ، يُقَالُ مَا عَلِمَكَ بِهَذَا الرَّجُلِ؟ فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ أَوْ الْمُؤِقِنُ - لَا أَدْرِي بَأَيِّهِمَا قَالَتْ أَسْمَاءُ - فَيَقُولُ: هُوَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، جَاءَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى، فَأَجَبْنَا وَاتَّبَعْنَا، هُوَ مُحَمَّدٌ ثَلَاثًا، فَيُقَالُ: نَمَّ صَالِحًا قَدْ عَلِمْنَا إِنْ كُنْتَ لَمُوقِنًا بِهِ. وَأَمَّا الْمَيَافِقُ أَوْ الْمُرْتَابُ - لَا أَدْرِي أَيَّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ - فَيَقُولُ: لَا أَدْرِي، سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُ¹²²

Buhari 3/24 (İlim 24) ve 4/37 (Vudu 37) şeklinde verilen dipnot ile, gösterilen yerdeki hadisler karşılaştırıldığında; Ebu Said rivayetinin olmadığı, kabirde toplanma, inanıp inanmama gibi konulardan bahsedilmediği görülmektedir. Dolayısı ile Te'vil'deki konu ve metinle kaynak olarak gösterilen Buhari hadisinin pek bir alakasının olmadığına rastlanmaktadır.

¹²² Buhârî, "İlim" 24, I/29-30; "Vudu" 37, I/54.

SONUÇ

Yukarıda örnekleriyle ısbat etmeye çalıştığımız gibi, ilmi çalışmalarda gerek telif gerek tercüme gerekse tahrir meselelerinin ciddiyetle ele alınması, yapılan çalışmaların da ilmin icabettirdiği hassasiyet ve ciddiyetle yürütülmesi gereken bir tenkid ve tashih faaliyetine bir örnek teşkil eden bu çalışmamızda, İbn Kuteybe'nin "Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis"i ve Hayri Kırbaşoğlu tarafından "Hadis Müdafaası" adıyla yapılan Türkçe tercümesini esas alıp, tercümede dipnot olarak gösterilen hadislerin işaret edilen kaynaklardaki yerlerini tespit etmeye çalıştık. Bunu yaparken de özellikle ilk kaynak olarak gösterilen Buhari rivayetlerini esas aldık.

Her bir başlıkta üzerinde durduğumuz atıf, bilgi kaynağını verme tekniğindeki kusurlar, tercüme hataları, rivayetlerin kısmen veya tamamen mutabık olup olmadığı, lafzen farklılıklar, hem Te'vil'de hem tercümede hem de tercüme edilen İbn Kuteybe eserindeki hadislerin tahririnde içine düşülen hatalar, rivayetlerin lafzen uyuşmaması, sevk edilişi bakımından başlık veya konuyla ilgisiz oluşu, gerek sahabe ravilerindeki uyumsuzluk gerekse "Mefu" ve "Mevkûf"luk bakımından tessebbüt hataları v.s. dile getirilmiş ve bu hem Te'vil'in asıl metnindeki rivayetlerin lafzı cihetinden hem de eseri tercüme eden Hayri Kırbaşoğlu'nun ilgili rivayet için işaret edilen yerdeki rivayetle vâki uyuşmazlıklar, hadislerin bazan da lâfız farklarında da görüldüğü gibi bir biriyle farklı oluşu; konusal olarak mutabık düşmedikleri hatta göndermede bulunulan yerde ilgili rivâyete rastlanılmadığı örnekler tesbitlerimiz arasındadır. Bunlara ilaveten az da olsa tercüme kusurlarının olduğu yerlere de işaret ettik.

Bir başka hata ise tamamen teknik olup rivayetlerin tahriri yapılırken mütercim tarafından asıl kaynaktan işaret edilen hadisin ne cihetle kaynak gösterildiğini; aynen mi, mana olarak örtüşen, şahid kabilinden mi yoksa telmihen mi asıl kaynağa atıf yapıldığını okuyucunun tefrik etmesine uygun düşmeyen tarzda olduğu müşahede edilmiş olup ana metinde bunların örnekleri yeterince verildi.

Yaptığımız karşılaştırma sonucu özellikle dipnotlarda kaynak olarak gösterilen yerde olmayan hadisler, eksik olanlar, konu farklılığı olanlar ve Te'vilin ana metni ve tercümesinde bahsedilen konu ile alakası olmayan hadislerin var olması özellikle dikkat çekmektedir..

Tercüme bir kitabı okuyan okuyucu, tercüme kitabın esas diline hâkim olmama, dipnot olarak verilen kaynakların da diline hâkim

olamama veya kaynağa ulaşamama, mütercime güven gibi sebeplerden dolayı tercümesi verilen hadislerin temel kaynaklardaki yerlerine ulaşım karşılaştırmasını yapmayı tercümede verilen bilginin doğruluğuna inanmaktadır. Fakat yapılan karşılaştırmalarda yukarıda bahsedilen durumlar gibi farklı sonuçlara ulaşılması okuyucuyu da yanlış bilgilendirme ve yanlış yönlendirme gibi bir sonucu da beraberinde getirmektedir. Zühul diyebileceğimiz, Bu tutarsızlık, alâkasızlık, kusurların ve farklılıkların elbette birtakım sebepleri vardır. Bunları:

Tahricin bizzat eseri tercüme eden hoca tarafından yapılmamış olma ihtimali;¹²³ Concordance gibi hadis indekslerinden hadisle ana metinde geçen ortak kelimedenden hareketle metnin kaynağa geçtiği şeklini kontrol (teyid, tahkik) etmeden dipnot verme;¹²⁴ hikâye, telmih, atıf gibi durumlara dikkat çekmeden direkt meselenin ortak paydasına işaret etme gibi durumlar bu türden yanlışlıkların oluşumuna sebebiyet verip zemin hazırlamış olabilir.

Te'vil'in müellifi İbn Kuteybe (ö: 276/889)¹²⁵ hadis tarihinde zirve diyebileceğimiz 3.asır alimlerimizdendir. Hadis ilminde otorite kabul edilen eserlerin müellifleri ile çağdaştır. Ölüm tarihleri açısından kronolojik olarak bakacak olursak Ahmed b. Hanbel (ö: 241/855) ile aralarında 34 veya 35 yıl, Buhari (256/870) ile ise 19 veya 20 yıl vardır. Bu sebeple kendisi de hadis ilmi açısından kaynak olarak değerlendirilebilir.¹²⁶ Onun Te'vil'inde diğer temel kaynaklardan farklı lafızlarla verdiği hadislerin belki onun verdiği şekli ile de rivayet edilişi olabilir.

¹²³ Lisans öğrencilerine mezuniyet tezi gibi çalışmalarla yaptırılmış olabilir.

¹²⁴ Arapça eserle kaynak gösterilen hadis kitabı arasındaki hadislerde ortak kelime olabilir fakat iki metin arasında bağlam ve anlam farklılığı da olabilir. Söz konusu iki metin bir bütün halinde karşılaştırılmazsa bu farklılığın farkına varılmayabilir.

¹²⁵ İbn Kuteybe için bkz. Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1999), 20/145-149.

¹²⁶ İbn Kuteybe'nin hadisçiliği hakkında bkz. Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı, Doktora, 2008).

Te'vil için söyleyebileceğimiz bir başka gerçek de eserin daha ziyade başta Mu'tezile olmak üzere¹²⁷ hadisleri anlamada farklılık gösteren ekollere karşı bir cevap ve hadis savunması niteliğinde olduğu gerçeğidir. Onun savunmak ve anlaşılır hale getirmek zorunda kaldığı hadisler ile cevap vermeye çalıştığı iddiaları da serdedenler genellikle bu grup mensuplarıdır. Bu ekollere mensup olanlar ise itirazda buldukları konular veya karşı çıktıkları hadisleri verirken belki de her zaman fikrin ve hadisin aslına sadık kalmayıp, bu fikir ve hadislerden kendilerinin anladıkları anlamı hadis metni formuna sokarak takdim etmiş olabilirler. Bu durumda Te'vil'deki lafız ve rivayet farklılıkları da İbn Kuteybe'den değil muarızlarının sunmuş oldukları metinlerden kaynaklanabilir.

Hatta bu grupların, bir kavramın “mefhumu muhalif”inden hareketle farklı bir sonuca varıp, vardıkları bu sonucu da Peygamber sözü (hadis) olarak sunmaya çalıştıklarına da rastlanabiliyor. Anladığımız kadarıyla “intikam alırlar korkusuyla yılanları öldürmeyi terk edenin kafir olacağı”nı iddia ettikleri rivayette bu türden bir karşıt anlamaya (mefhumu muhalefet) dayanmaktadır. Zira neredeyse hadisin temel kaynaklardaki bütün rivayetlerinde intikam alırlar korkusu ile yılanları öldürmeyi terk edenler için “leyse minna”¹²⁸ (bizden değildir) ibaresi yer almaktadır. Burada “biz” zamiri ile kastedilenler “müslümanlar” ise bunun mefhumu muhalifi olan “bizden olmayanlar” ise “müslüman olmayanlar” anlamına gelir. Onlara da “kafir” denir gibi bir sonuca varıyorlar.

İbn Kuteybe gibi otorite bir alimin bu tür rivayetleri muarızlarının takdim ettikleri şekliyle ciddiye alıp uzun uzun polemiğe girme, bazı yerlerde zorlamaya varan zoraki açıklamalar yapmaya¹²⁹ çalışma yerine hadis bilgisi ve birikimine dayanarak “sizin iddia ettiğiniz şekliyle kaynaklarda sahih bir hadis mevcut değildir” deseydi belki daha da iyi olurdu. Ama daha önce de ifade edildiği gibi kendi zamanında hadisler hala toplanıp kayda geçiyor olmasından, tasnif faaliyetlerinin nihayete

¹²⁷ Yazıcı, “İbn Kuteybe”, 20/147.

¹²⁸ Hadis Metinlerinde geçen “leyse minni/minna” kavramlarının incelenmesi hakkında bkz. Emrah Kandemir, “Kütüb-i Sitte Hadislerinde Geçen ‘Leyse Minni/Minnâ’ İfadeleri Üzerine Mütâlaa”, *Hikmet Yurdu* 14/28 (2021), 286-309.

¹²⁹ İbn Kuteybe'nin Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis'ine yönelik bazı tenkitler için bkz. Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, 197-204.

ermemesinden, tasnif edilen kaynakların müslümanlar arasında tam anlamıyla yaygınlaşmamış olmaması gibi daha nice sebebe bağı olarak bu tür rivayetler hususunda kesin ve net bir sonuca varamamış da olabilir.

Diğer taraftan İbn Kuteybe'ye göre hadis metinlerine çeşitli vasıtalarla ve çeşitli kaynaklardan farklı lafızlarla nakledilmiş olan rivayetlere ulaşabilmenin daha da kolay olduğu günümüzde, Te'vili tahkik eden çağdaş alimlerimizin, tercüme eden hocalarımızın te'vili yapılan ve aynı lafızlarla temel hadis kaynaklarında yer almayan rivayetler için "bu rivayet bu lafızlarla temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır" gibi bir şerh düşmeleri de beklenebilirdi. Kaldı ki, görebildiğimiz kadarıyla muhakkikler zaten hadislerin tahririni yapmamışlar.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1413.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sabîh*. İstanbul: Çağrı, 1413.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İFAV, 5. Basım, 2012.
- Dülber, Hatice. *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı, Doktora, 2008.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*. thk. Abdulkadir Ahmed Ata. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1408.
- Kanarya, Bayram. "İbn Kuteybe'nin İhtilâflı Hadislere Yaklaşımı -Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis Eseri Örneğinde". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/İDEKTA (2021), 33-43.
- Kandemir, Emrah. "Kütüb-i Sitte Hadislerinde Geçen 'Leyse Minnî/Minnâ' İfadeleri Üzerine Mütâlaa". *Hikmet Yurdu* 14/28 (2021), 286-309.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *Hadis Müdafası*. Ankara: Otto, 2017.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe Ebû Abdillâh Muhammed b. Müslim b. Kuteybe El-Kûfî (Ö.276/889)". *Şarkiyat Mecmuası* 8 (2011), 181-196.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV, 1999.

DEUİFD LVI / 2022, ss. 85-112.

Ignaz Goldziher'in Hadis Edebiyatı ve Kavramlarına Yaklaşımları*

Bilge KILIÇ**

ÖZ

Hız. Peygamber'in risaleti boyunca temsil ettiği ve örneklediği İslâm dininin iki tezahür biçimi vardır. Bunlardan biri 'hadis' iken, diğeri de 'sünnet'tir. 'Sünnet' doğal olarak ümmetin onları aynen taklit edip devam ettirmesiyle varlığını sürdürmüş, 'hadis' ise kısmen yazı ile büyük ölçüde de hafızanın yardımıyla ezberlenerek korunmuş ve sonraki nesillere aktarılmıştır. Yazılı olarak muhafaza edilen hadisler zamanla tedvin ve tasnif edilmiş, bunun sonucunda musannef, muvatta', câmi', sünen ve müsned gibi isimlerle anılan hadis edebiyatı ortaya çıkmıştır. Hadis edebiyatının oluşumu ve gelişimi batılı araştırmacıların çalışmalarına konu edilmiştir. Oryantalistler, kendi perspektifleriyle hadis edebiyatı ve kavramlarına ilişkin doğrudan veya dolaylı olarak bir takım değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Özellikle Ignaz Goldziher, hadis edebiyatının evrelerini bir çok açıdan ele almış, hadis kaynaklarını ve kavramlarını geniş bir şekilde mütaala etmiştir. Bu makalede, Goldziher'in Muhammedanische Studien isimli eseri özelinde onun; hadislerin yazıyla kaydı, erken dönem hadis literatürü, kitap, musannef, câmi', sünen ve müsned kavramları konusundaki yaklaşımı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Goldziher, Muhammedanische Studien, Hadis Edebiyatı, Musannef, Müsned.

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Dr., MEB, bilgetes@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9569-6570>.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 11.11.2022

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 20.11.2022

Ignaz Goldziher's Approaches to Ḥadīth Literature and Concepts**ABSTRACT**

The religion of Islām, which the prophet represented and exemplified throughout his prophecy, has two manifestations. While one of them is 'ḥadīth', the other is 'sunnah'. 'Sunnah' naturally continued its existence by imitating and continuing them exactly, while 'ḥadīth' was preserved partially by writing and mostly by memorization with the help of memory and passed on to the next generations. The ḥadīths preserved in written form were compiled and classified over time, as a result of this the ḥadīth literature, which is called by names such as muṣannaf, muwaṭṭa', jāmi', sunan and musnad has emerged. The formation and development of ḥadīth literature has been the subject of the studies of western researchers. Orientalists have made some direct or indirect evaluations on ḥadīth literature and concepts with their own perspectives. Especially Ignaz Goldziher, dealt with the phases of ḥadīth literature from many perspectives, and extensively considered ḥadīth sources and concepts. In this article, Goldziher's views on the written record of ḥadīths, the early period ḥadīth literature, the concepts of kitāb, muṣannaf, jāmi', sunan and musnad will be discussed specifically his book Muhammedanische Studien.

Keywords: Goldziher, Muhammedanische Studien, Ḥadīth Literature, Muṣannaf, Musnad.

GİRİŞ

İslâm tarihini araştırma alanı olarak ele alan oryantalizmin ilk nüveleri, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda atıldı. XIX. yüzyılda ise bu çalışmalarda büyük bir artış kaydedildi. Bu dönemde Batı üniversitelerinde İslâmiyat kürsüleri kurularak kitap, makale ve dergiler yayımlandı, master ve doktora tezleri yapıldı. Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in hayatı, İslâm tarihi ve medeniyeti, tefsir, fıkıh, mezhepler tarihi, kelâm ve tasavvuf gibi alanlarda eserler kaleme alındı. Bununla birlikte hadis ile ilgili de bir çok çalışma yapıldı ve özellikle son iki yüzyılda hadis tarihi, hadis usûlü ve hadis literatürüne ilişkin kitap ve makaleler yazıldı.¹

Hadis ile ilgili çalışmalara Batı'da ilginin artmasına öncülük edenlerin başında kendisini samimi bir Yahudi olarak niteleyen Ignaz Goldziher (1850-1921) gelir. Goldziher, daha hayatta iken meslektaşları tarafından otorite kabul edilmiş ve islâmi tetkiklerin tartışılmaz ismi sayılmıştır. Bu konuda Leone Caetani (1869-1926) "*İslâmiyet hakkındaki asrî tenkîdin asıl babası odur...*", Gregor Schoeler "*Goldziher (Sprenger'den sonra) hadisin gelişimi üzerine ilk tarihi değerlendirmede bulunmuştur ki, esasta değerini korumakta ve günümüzde dahi hayranlık uyandırmaktadır*" ve Louis Massignon (1883-1962) "*Batılı oryantalistlerin (Goldziher) İslâmî tetkiklerin tartışılmaz üstadıdır*" diyerek Goldziher'e karşı hayranlıklarını dile getirmişlerdir. Julius Wellhausen (1844-1918), Theodor Nöldeke (1836-1930), Carl Becker (1876-1933), Snouck Hurgronje (1857-1936), Duncan Black Macdonald (1863-1943), Louis Massignon (1883-1962), Joseph Schacht (1902-1969) ve Claude Cahen (1909-1991) gibi islâmiyatçılar da Goldziher'e hayranlıklarını itiraf etmekten geri durmamışlardır.²

¹ Ahmet Yücel, "Oryantalistlerin Hadis ve Sünnet'e Yaklaşımları", *İslam Geleneginde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: Kuramer Yay., 2020), 553-555.

² Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları 2* çev. Mehmed Said Hatiboğlu, (Ankara: Otto Yay., 2019), 14, 24, 27; Mehmet Emin Özafşar, *Oryantalist Yaklaşımına İtirazlar* (Ankara: Araştırma Yay., 1999), 25; İbrahim Kutluay, "Müslüman Araştırmacıların Bazı Oryantalistlere Yönelttiği Tenkitler: Fuat Sezgin'in Goldziher Eleştirisi Özelinde", 3. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu*, ed. Adem Yerde

Kendisinden sonraki oryantalistleri önemli ölçüde etkileyen Goldziher'in Almanca kaleme aldığı iki ciltlik *Muhammedanische Studien* adlı eseri hadis ilminin Batı'da müstakil bir araştırma konusu haline gelmesini sağlamıştır.³ Bu eserin İngilizce, Fransızca ve Türkçe olmak üzere farklı dillerde tercümesi yapılmıştır.⁴ Genel olarak hadis konusuna tahsis edilen eserin ikinci cildinde şu konular işlenmiştir: Hadis ve Sünnet, Emevîler ve Abbasîler, İslâm'da Fırka Kavgaları ve Hadis, Hadislerin Uydurulmasına Karşı Tepki, Eğitim ve Eğlence Aracı Olarak Hadis, Talebu'l-hadis, Hadislerin Yazılması, Hadis Literatürü. Hadis Literatürü bölümünde hadislerin kitabeti, tedvin edilişi, tasnifi ve daha sonraki gelişimi gibi konular geniş bir şekilde ele alınmıştır. Söz konusu cildin sonuna ise İslâm'da Evliyaya Saygı adlı bir inceleme yazısı eklenmiş ardından Mücahid Olarak Emevîler, Hadis ve Ahd-i Cedîd, Kur'ân'ın Taklitleri, Hadis Literatüründe Kadınlar ve Mukaddes Yerlerde İmtihanlar adlı zeyillere yer verilmiştir.⁵ Bu makalede, mezkur bölümlerden sadece hadis literatürüne ilişkin bölüm ele alınacaktır. Goldziher'in görüşleri sunulurken tasvirî bir metot kullanılacak ve ilgili paragrafların sonunda şahsi kanaatlerimize yer verilecektir.

1. Hadislerin Yazıyla Kaydı

Goldziher, kaynaklarda hadislerin yazımının yasaklanmasıyla ilgili nakledilen rivayetlerin Hz. Peygamber'e ait olmadığını ve sahâbe arasında

(Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yay., 2019), 289; Yücel, "Oryantalistlerin Hadis ve Sünnet'e Yaklaşımları", 555.

³ Yücel, "Oryantalistlerin Hadis ve Sünnet'e Yaklaşımları", 555.

⁴ Türkçeye *İslam Kültürü Araştırmaları* adıyla kazandırılan iki ciltlik eserin birinci cildinin çevirisini Cihad Tunç, ikincisini Mehmed Said Hatiboğlu yapmıştır. Bu makalede ilgili kitabın İngilizce tercümesinden istifade edilmiştir.

⁵ Eserin birinci cildinde ise: Mürüvvet ve Din, Arap Kabileciliği ve İslâm, Arap ve Acem, Şu'ûbiyye, Şu'ûbiyye ve İlmî Yeri, Cahiliye ile Ne Kastedilmektedir?, Cahiliye ve İslâm'da Ölülere Saygı, Cahiliye ve İslâm'da Lisanın Kullanımı, Künyenin Bir Saygı Aracı Olarak Kullanımı, Siyah ve Beyaz İnsanlar, Türkler Hakkındaki Hadisler, Arap Şairleri Olarak Araplaşmış İranlılar adlı konular ele alınmıştır. Bk. Ignaz Goldziher, *Muslim studies*, edited by S.M. Stern, translated from the German by C.R. Barber, S.M. Stern (London: George Allen & Unwin, 1971).

yazım yasağına dair bir algının da söz konusu edilemeyeceğini belirtir.⁶ Buna delil olarak da Amr b. Âs'ın (ö. 43/664) hadis yazdığına dair Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen rivayeti zikreder. Ona göre Hz. Peygamber'in Kur'an dışında bazı sözlerinin yazılmasına izin vermesi çok erken dönemlerde hadislerin yazımına başlandığını gösterir.⁷ Bu bağlamda Goldziher sıradan insanların hikmetli sözlerini yazılı bir şekilde sahîfelerde muhafaza eden bir toplumun, Hz. Peygamber'in sözlerinin kalıcılığını şifâhî rivayete terk etmesinin mümkün olmadığını ileri sürer.⁸ Bu ifadelerden Goldziher'in hadisin yazımının Hz. Peygamber daha hayatta iken başladığı kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Goldziher'e ait bu görüşün genelde ihmal edildiğini, diğer fikirlerine olan tepki nedeniyle bu son derece önemli tespitinin dikkatlerden kaçtığını düşünüyoruz. Çünkü diğer oryantalistler genel olarak hadislerin güvenilir oluşunu onun geç dönemde yazıyla kaydedilişine bağlamaktadırlar. Oysa Goldziher, bu görüşün tam aksini savunmaktadır ki biz de bu görüşün isabetli olduğunu düşünüyoruz ve orijinal buluyoruz.

Goldziher, kaynaklardaki yazımı yasaklayan hadislerin sebebinin ise ehl-i re'y ve ehl-i hadis arasındaki çatışma olduğunu ifade eder. Ona göre ehl-i re'y hadislerin yazımının yasak olduğu görüşünü tesis ederek hukukun özgür gelişiminin önündeki yazılı belge engelini kaldırmayı ve bununla da fıkha büyük ölçüde katkı sağlamayı hedeflemiştir.⁹ Bu itibarla ehl-i re'y, Hz. Peygamber'in "*Benden Kur'an dışında bir şey yazmamın, kim bir şey yazdıysa hemen silsin*" rivayetini¹⁰ buna karşın ehl-i hadis ise Hz.

⁶ Goldziher, *Muslim studies*, 2/198. Goldziher'e göre hadis, Hz. Peygamber'e dayandırılan sözlü rivayettir. Sünnet ise sözlü bir rivayetin olup olmadığı dikkate alınmaksızın eski İslâm toplumunda var olan dinî ve hukukî alanla ilgili yaşayan gelenek demektir. Diğer bir deyişle sünnet arapların atalarının geleneklerine bağlılığının İslâm'a yansımasıdır. Bu kapsamda Goldziher sünnet ve hadisi birbirinden ayırır. Ignaz Goldziher, *Hadîs Kültürü Araştırmaları*, ed. Hüseyin Akgün (Ankara: Otto Yay., 2020), 15; Yavuz Köktaş, *Hadîs ve Sünnete Oryantalist Yaklaşımlar* (İstanbul: İz Yay., 2011), 29, 177.

⁷ Goldziher, *Muslim studies*, 2/195-196.

⁸ Goldziher, *Muslim studies*, 2/9.

⁹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/195-198.

¹⁰ Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sabîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâ'l-kütübi'l-arabiyye, 1412/1991), 4/2298-2299; el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî, *Şerhü's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût, Zühayr eş-Şâviş (Beyrut: el-Mektebu'l-islâmî, 1983/1403), 1/294; el-Hatîb el-Bağdâdî,

Peygamber'den herşeyin yazılmasına izin veren rivayetleri uydurmuştur.¹¹ Her iki grup da kendi kanaatlerini destekleyici ifadeleri Hz. Peygamber'e söyletmiştir. Böylelikle karşıt gruplar hadisleri uydurarak kendi görüşlerini destekleyen deliller öne sürmüşlerdir.¹² Buna ek olarak Goldziher, hadislerin sadece şifâhî mi yoksa yazılı olarak mı muhafaza edildiği tartışmasının teoride kaldığını düşünür. Pratiğe yansımayan bu tartışmaların ciddi bir tetkikten geçirilen hadis koleksiyonlarının ortaya çıkışına kadar sürdüğünü belirtir.¹³

Goldziher'in ifade ettiği gibi hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in kendi sözlerini yazıyla kayıt altına almayı yasakladığına bununla birlikte bazı sahâbîlere özel izin verdiğine ilişkin rivayetlerin olduğu doğrudur. Ancak burada umumi ve devamlı olmayan yasaklama, ideolojik kaygılardan ziyade başka sebeplere dayanmaktadır. Bu konuda gerekçe olarak Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071); Kur'ân'ın ihmal edilmesi, Kur'ân metni ile diğer metinleri ayırt edecek kişilerin ve fakihlerin azlığını

Takyîdü'l-İlm, thk. Yusuf İş (Beyrut: Dâru İhyâi's-sünneti'n-nebevîyye, 1974), 30; Tâhir b. Sâlih b. Ahmed el-Cezâirî, *Tevcîbü'n-naẓar ila usûli'l-eser* (el-Matbaatu'l-cemâliyye, 1328/1910), 5.

¹¹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/198-199.

¹² Geniş bk. Goldziher, *Muslim studies*, 2/198-202. A'zamî hadislerin yazımının Hz. Peygamber tarafından müsaade edilip edilmediği hususunu tartışır. Ona göre Hz. Peygamber'in hadislerin yazılmasını tasvip ettiğini gösteren apaçık deliller vardır. Pek çok sahâbînin hadis yazdığını ve bunlar arasında hadislerin yazılmasını yasaklayan hadisi rivayet edenlerin de olduğunu söyler. Bunları göz önünde bulundurarak Hz. Peygamber'in hadislerin yazılmasını tasvip etmemesinin, Kur'ân-ı Kerîm ile Kur'ân-ı Kerîm'den olmayan şeylerin aynı sahife üzerine yazılmaması anlamına geldiği çıkarımında bulunur. Dolayısıyla hadis yazma yasağının Hz. Peygamber'in emrine dayandığına dair hiçbir delilin olmadığını belirterek, yasağın kişilerin önyargılarından kaynaklandığını savunur. Nitekim hadislerin yazılmasına karşı çıkan muhaddisler de hadis yazmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda o, Hz. Peygamberin hemen hemen bütün hadislerinin sahâbe hayatta iken yazıldığı ve bunun da hicri birinci asrın sonuna kadar uzandığını ifade eder. Geniş bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı* (İstanbul: İz Yay., 2015), 51-58. Müslüman ulemânın konuyla ilgili görüşleri için ayrıca bk. Kasım Şulul, "Hadîsin İlk Yazılı Kaynakları veya Takyîdü'l-İlm Meselesi", *Hadis ve Sîyer Araştırmaları* 1/1 (2015), 185-200.

¹³ Goldziher, *Muslim studies*, 2/197.

sıralar.¹⁴ İbn Hacer (ö. 852/1449) ise bu hususta hadislerin Kur'ân'la karışma ihtimalini ve ashabin çoğunun yazı yazmayı bilmemelerini ve hafızalarının geniş, zihinlerinin de müsait olmasını ileri sürer.¹⁵ Bu kapsamda ideolojik kaygılardan dolayı hadislerin yazılmasına ve yasaklanmasına ilişkin rivayetlerin uydurulduğunu iddia eden Goldziher, Müslüman ulemânın konuyla ilgili görüşlerinden radikal bir biçimde ayrılır.

2. İlk Hadis Defterleri ve Kitap Kavramı

Goldziher, hicri I. asırda yazıyla kayıt altına alınmış hadis malzemelerinin olduğunu kabul eder. Bu çerçevede hicretten itibaren ilk on yıllık süreçte sahâbilerin yazı ile muhafaza ettikleri hadis malzemelerinin en eski rivayetleri teşkil ettiğini söyler. Ona göre pek çok sahâbe talim ve terbiyede kullanmak adına defterlerini yanında taşımış ve bu sahîfelerin muhtevası ise hadisin metni olarak isimlendirilmiştir. Goldziher, sahâbe dönemi sahîfelerden Amr b. Âs'ın *es-Sahîfetü's-sâdıka'sına*, Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635 [?]), Semüre b. Cündeb (ö. 60/680) ve Câbir b. Abdullah'ın (ö. 78/697) *Sahîfelerine* işaret eder.¹⁶ Bu ifadelerden hareketle Goldziher'in ilk yazılı hadis metinlerine ilişkin görüşlerinin Müslüman ulemânın genel görüşlerine oldukça yakın olduğunu söyleyebiliriz.

İlk yazılı hadis metinlerine ilişkin olarak Goldziher, İslâm'ın ilk dönemlerinde 'kütüb' sözcüğünün literal olarak bir 'kitap' anlamında olmadığını ifade eder. Ona göre 'kütüb' yazılı malzemeler, notlar veya bir müslümanın çeşitli zamanlarda duyduğu ve yazdığı sözler, koleksiyonlar anlamına gelir. Bu notlar basit bir şekilde kişinin semâ ve kıraati söz konusu olmaksızın alınır ve metinler rivayet aracılığıyla diğer bir ifadeyle münâvele yoluyla alınmış gibi bir muamele görürdü. İbn Lehîa'nın kitapları bu yazılı notlara örnektir.¹⁷ Goldziher bu konuda

¹⁴ Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 57. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyîdü'l-ilm* adlı eserinde hadislerin yazımı konusunda Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Eserin birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerinde hadis yazımını tasvip etmeyen, dördüncü bölümünde ise müsaade eden rivayetlere yer verilmiştir. Bk. Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 29-63, 64-116.

¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî* (Kahire: Mektebetü's-selefiyye), 6.

¹⁶ Goldziher, *Muslim studies*, 2/9-11.

¹⁷ Goldziher, *Muslim studies*, 2/196.

hocası Aloys Sprenger'den (1813-1893) etkilenmiştir. Sprenger de erken dönemde hadisler için kullanılan 'kitap' lafzını hafızaya yardımcı olmak için tutulan notlar şeklinde değerlerdirir ve 'kitap' kelimesi ile tutulan notlar arasında ayırım yapmanın gerekliliğine dikkat çeker.¹⁸ Erken dönem yazının kullanımı ve imkânları dikkate alındığında hafızaya yardımcı notlar ile yazım kurallarına göre oluşturulmuş eserler arasında terminolojik bir ayırım yapmanın gerekliliğinin yerinde bir tespit olduğunu düşünüyoruz. Bu itibarla hem Sprenger'in hem de Goldziher'in 'kütüb' sözcüğüne yükledikleri anlama katlıyoruz.

3. Hadis Edebiyatı ve Kavramları

Goldziher, İslâm toplumunda dinî hayata ilişkin motiflerin öne çıkan konumuna karşın İslâm devletinin gelişiminin ilk evresinde literatürün gidişatını, dinî unsurların tayin etmediğini belirtir. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm müstesna olmak üzere İslâm literatürü, tarihinin başında dinî değil, lâdinî bir edebiyat durumundaydı.¹⁹ Dinî literatürün ilk tezahürü ise II. yüzyılda ortaya çıkmıştı. Bu fenomenin nedenleri bir açıdan Emevî diğer bir açıdan Abbasî devrindeki düşünsel eğilimlerin farklı yönlerinde saklıdır. Daha yüksek sosyal ve politik hayatın gidişatını belirleyen aynı fenomenler edebi arayışlardaki değişimi de etkilemişti. Emevî iktidarı, sahip olduğu dünyevi eğilimden dolayı lâdinî edebiyatın teşvikini daha iyi yapabiliyordu.²⁰ Bu kapsamda Emevî yöneticilerinin

¹⁸ Bk. Nimetullah Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 49-53.

¹⁹ Goldziher'e göre Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in eseridir yani onun şahsi kültürünün ürünüdür. Peygamber vahiyleri Allah'tan aldığını söylerken bu konuda samimidir ve aldığı vahiylerin ilahi menşeli olduğuna dair hiçbir şüphesi yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'e bu perspektifle bakan Goldziher onun edebi üslûbuna olan hayranlığını itiraf etmekten de kendini alamamış, Kur'an'ın dünya edebiyatının bir abidesi olduğunu söylemiştir. Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, 2/28.

²⁰ Abbott, Goldziher'in Emevî iktidarının seküler yapısı sebebiyle bu dönemde profan edebiyata ağırlık verildiği iddiası karşısında Halife Muaviye, Mervan ve Abdülmelik'in hadislerin rivayet ve yazımında etkin rol oynadıklarını ispatlamaya çalışmıştır. Goldziher'in Emevî dönemindeki kültürel gelişmeleri küçümsediğini, sıfahi rivayete odaklandığını ve erken döneme ilişkin tüm yazılı literatürü hafızayı destekleyici geçici kayıtlar olarak mütaala ettiğini belirtmektedir. Bu sebeple Goldziher'in sonraki hadis araştırmacılarının yoluna ket vurduğunu nitekim çoğunun Goldziher'in ötesine geçemediğini ileri sürmektedir. Ancak Abbott, hadis

etkisi altında Cahiliye dönemi şiirlerinin toplanmaya başlanması mümkün olmuştur. Bununla birlikte İslâmî literatürün ilk evresinde daha çok tarihî malumat rağbet görmüştür. Bu konuda sadece Müslüman edebiyat tarihçilerinin Abîd b. Şeriyye'nin (ö. 67/686 [?]) faaliyetlerini anlattıklarını hatırlamak gerekir. Güney Arabistanlı bu zatın yazıları, daha çok *Kitâb-ı Mukaddes*'teki efsane ve kıssalarla ilgilidir. Ancak Müslümanlar nezdinde bu, tarih ve evâile giren bir bölüm olup dinî ve bilhassa da İslâm literatürü alanına dahil değildir. Sadece Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili verileri derlemesi itibarıyla bu literatür ile din arasında bir bağlantı vardır.²¹

İslâmî literatürün ilk evresini bu şekilde konumlandıran Goldziher, Emevîler zamanında İslâm fetihleriyle ilgili hikayelerin, Hz. Peygamber'in biyografisinden elde edilen verilerle birleştirilerek yazıya geçirildiğini ve sarayda memnuniyetle okunduğunu ifade eder. Bu kapsamda Zührî'den (ö. 124/742) bir rivayete yer verir. Rivayete göre Halife Abdülmelik (ö. 86/705), oğullarından birinin elinde gördüğü bir Meğâzî kitabını Kur'ân-ı Kerîm'i okumayı ve sünnete riayeti tavsiye ederek yaktırmıştır. Ona göre bu rivayetin muhtevası erken dönemlerde böylesi bir literatürün varlığını kabul etmeyi gerektirir. Bu tespitlerine ek olarak Goldziher, ilk dönemlerde daha çok eski Arap anlayışıyla uyumlu olan hikmet edebiyatının işlenmiş olabileceğini de dile getirir. Hikmetli sözler, 'Mecelle' olarak isimlendirilen sahîfelere yazılmıştır. Bunlar kişisel koleksiyon olup genel halk için tasarlanmamıştır. Goldziher, söz konusu literatürden sonra ilahiyatçıların gününün geldiğini, Hz. Peygamber'in cübbesine bürünmüş hükümdarların gölgesinde fıkıh ilminin inceliklerinin geliştiğini ve lâdinî edebiyatın da teolojik beğenin talepleriyle uyarlandığı ölçüde önemsendiğini söyler.²² Bu ifadelerden hareketle Goldziher'in, Emevî iktidarının seküler yapısı sebebiyle erken

külliyatında mevcut rivayetlerin hicri I. asrın sonunda az yada çok sabit olduğu konusunda kendisiyle hem fikir olan Johann Fück, Josef Horovitz, Rudi Paret ve James Robson'u bunun dışında tutmaktadır. Bk. Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri: Qur'anic Commentary and Tradition II* (Chicago: The University of Chicago, 1967), 5-64; Dilek Tekin, "Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivayeti Meselesine Bakışları", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 52.

²¹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/203-204.

²² Goldziher, *Muslim studies*, 2/205-208.

dönemde dinden bağımsız yapıda bir edebiyatın teşekkül ettiği görüşünde olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum onun hadis literatürünün oluşumunu hicri I. asra dayandırmadığını gösterir. Hatta başta hadis olmak üzere dinî literatürün bu lâdinî literatürün gölgesinde kaldığını ima ettiğini de söyleyebiliriz.

Goldziher, hadis literatürüne ilişkin kaynaklarda nakledilen rivayetleri ele alarak bazı tespitlerde bulunur. Bu konuda nakledilen en eski rivayetin Şeybânî'nin (ö. 189/805) İmam Mâlik'ten (ö. 179/795) naklettiği haber olduğunu ve bu haberin hadis edebiyatının başlangıcını göstermek üzere pek sık kullanıldığını söyler. Bir rivayette Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), Ebû Bekir b. Hazm'a (ö. 120/738 [?]) “*Hş: Peygamber'in hadisini veya sünnetini, Ömer'in hadisini ve bu kabilden olanları arayıp yaz. Çünkü ben ilmin yok olmasından ve âlimlerin göçüp gitmesinden korkuyorum*” demektedir. Başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, münferit hadisleri mesela Amra bint Ubeydillah b. Kâ'b b. Mâlik tarafından muhafaza edilmiş olanları yazdırmıştır. Bir diğer rivayete göre ise halife, İbn Şihâb ez-Zührî'yi hadisleri yazmakla görevlendirmiştir.²³ Çeşitli kaynaklardan gelen haberlerin kendi içinde arz ettiği çelişkiler ve tedvin faaliyeti sonucunda ortaya bir mecmuanın çıkmaması sebebiyle Goldziher, hadislerin sistematik derlemesinin Ömer b. Abdülazîz'in telkinine bağlayan rivayeti yani *Muvatta*'ın sadece Şeybânî nüshasında yer alan rivayeti bir başlangıç noktası olarak kabul etmemektedir.²⁴ Ancak

²³ Goldziher, Zührî'nin Emevî halifelerinin teveccühüne mazhar olmak için onların lehine hadis uydurduğu iddiasında bulunmuştur. Alman şarkiyatçı Josef Horovitz ise Goldziher'in bu yargısına katılmamış bunu ilmî, mantikî ve tarihî verilerle reddetmiştir. Josef Horovitz, *İslami Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Özmen vd., (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2019), 11.

²⁴ Goldziher, *Muslim studies*, 2/210-211. ‘*The Life of Mahomet*’ adlı biyografik eseri kaleme alan William Muir bu ve buna benzer rivayetlere dayalı olarak hicri II. asrın yarısına kadar güvenilir bir yazılı mecmuanın bulunmadığını ileri sürmüştür. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî*, (Beyrut: Mektebu'l-islâm, 1400/1980), 71-72. Alfred Guillaume ise söz konusu rivayetler bağlamında hadislerin başlangıçta yazılı kaydedilmediğini bilakis Emevîlerden sonra kaydedildiğini ileri sürerek hadisin sonradan üretildiğini belirtmiştir. Alfred Guillaume, *Alfred The Traditions of Islam* (Oxford, 1924), 19. Abbott, Ömer b. Abdülazîz'in bizzat hadis literatürüyle ilgilendiğini söyler. Bunu Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'ının sadece Şeybânî rivayetinde yer alan Ömer b. Abdülazîz'in Ebû Bekir b.

burada belirtmeliyiz ki Goldziher'in *Muwatta*'nın sadece Şeybânî nüshasında yer aldığını iddia ettiği rivayet, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakâ*'nda da geçmektedir.²⁵

Kaynaklarda nakledilen rivayetler konusunda bu şekilde düşünen Goldziher, hadis literatürünün başlangıcı noktasında müspet malumatların olduğunu da dile getirir. Bu hususta Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) "*Hicaz'da Abdülmelik b. Cüreyc (ö. 150/767) ve Irak'ta Saîd b. Ebi Arûbe'yi (ö. 156/773) mevcut hadis malzemesini bâblara göre ilk defa tasnif eden kimseler*" olarak gösterdiği haberi nakleder. Bu habere istinaden söz konusu kişilerin edebiyat tarihçileri tarafından hadis koleksiyonu faaliyetinde öncü olarak sunulduğunu ancak Ahmed b. Hanbel'in verdiği haberin yanlış anlaşıldığını söyler. Goldziher, hicri II. asra ait bu çalışmaların hadis mecmualarıyla ilgili olmadığını ileri sürerek, bu konuda "*İbn Ebi Arûbe'nin bir kitabı yoktu fakat işittiği bütün hadisleri ezbere hatırlardı (He made not notes [kitâb] but remembered by heart all the traditions that he heard)*" haberini zikreder. Ona göre İbn Ebi Arûbe'nin bir kitabının olmadığı haberi, edebiyat tarihçilerinin Ahmed b. Hanbel'in haberine dayalı çıkardığı sonucu şüpheli kılmaktadır.²⁶ Bununla birlikte

Hazm'ı hadisleri ve sünneti kaydetmekle görevlendirdiğine ilişkin rivayete dayanarak savunur. Ayrıca Abbott, Zührî'nin farklı bölgelerden çok miktardaki hadisi derlemekle vazifelendirildiğini, bu muazzam işi başardığını ve bu defterlerin dağıtıldığını ancak vilayetlerdeki direnç ve Ömer b. Abdülazîz'in zamansız ölümü sebebiyle fazla dikkat çekemediğini düşünür. Bu itibarla Emevîlerin hakkını teslim etmeye çalışır. Geniş bk. Tekin, "Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivayeti Meselesine Bakışları", 52.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1421/2001), 2/333; Fuat Sezgin, *Muwatta*'nın bütün nüshalarına sahip olmayışımızı ve söz konusu rivayetin farklı kaynaklarda yer almasını gerekçe göstererek Goldziher'in bu iddiasını reddeder. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Otto Yay., 2015), 26, 58-61.

²⁶ Sprenger'e göre Ahmed b. Hanbel'in söz konusu ifadesinden 'kitap' değil, talebelerin 'ders notları' anlaşılmalıdır. Hadis defterleri İbn Cüreyc'den önce de mevcuttu. Ancak bunlar 'kitap' değil 'ders notları' şeklindeydi. Yazılı ders notları öğrenciler tarafından şekillendirilmiş bir taslak olmasına karşın kitap şeklinde basılıp neşredilmiş olma hususiyeti taşımamaktadır. Geniş bk. İbrahim Kutluay, "Bazı Oryantalistlerle Sezgin ve A'zamî'nin Erken Dönemde Hadislerin Yazılması Meselesine Yaklaşımları", *İslam ve Yorum III* 1 (2019), 17-18; Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci", 50-53. Sezgin,

Goldziher'e göre bu dönemde sistematik bir şekilde düzenlenmiş eserler söz konusu edilecekse bu kitaplar hadis mecmuaları değil, hukukun çeşitli bâblarına göre tertiplenmiş ilk tedvin denemeleri olan fıkıh kitaplarıdır. O dönemde bu hukuk eseri denemeleri sünen ismiyle anılmaktaydı. Bu eserler fıkıhın çeşitli konularına tahsis edilmiştir. Bunlardan bazıları *Kitâbu's-sünen fi'l-fıkıh* şeklinde isimlendirilmiştir. İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) verdiği malumattan da İbn Cüreyc ve İbn Ebî Arûbe'nin eserlerinin bu tür eserler olduğu anlaşılmaktadır. Mekhûl'a (ö. 112/730) nispet edilen *Kitâbu's-sünen fi'l-fıkıh*, İbnü'n-Nedîm'in naklettiği çok eski döneme ait sünen eserlerden biridir.²⁷

Goldziher, bu eserlerde hadislerin varlığını kabul eder ancak bunların hadislerin tedvini için kaleme alınmadığını savunur. Ona göre bu tür eserler insanların adalet ve devlet işlerinin idaresinde sünnete uygunluğa önem vermeye başladıkları, halifelerin ise kamu hukukuna dair dindar âlimlerin görüşlerine başvurdukları zamanın ihtiyaçlarına karşılık gelmektedir. Bunlar, bilgi veren kaynaklar olmaktan ziyade zamanın gerektirdiği pratik ihtiyaçlara hizmet edecek derlemelerdir.²⁸

Goldziher fıkıh kitaplarının, yazılı hadis kaynaklarının derinlemesine bir tedkikine ve ameli bir tatbik faaliyetine dayanmadığını da sözlerine ekler. Çünkü literatürel bakımdan her iki disiplinin gelişimleri taban tabana zıtlık arz eder. Ona göre Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile talebeleri Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî'nin eserleri, İmam-ı Şâfiî'nin (ö. 204/820) kitapları ve fıkıh bâbları üzerine yazılmış birçok mütekaddim eser fıkıh içerikli kitaplardır. Bu dönemin müellifleri hicri III. ve IV. asırdaki fakihler gibi hadis mecmualarından istinbatta bulunma imkanına sahip değillerdi. Bu sebeple müellifler hadislerden istifade etmek istedikleri takdirde hem

Goldziher'in bu değerlendirmesine karşı şu itirazlarda bulunmuştur: 1. Mezkur haberle Saîd b. Ebî Arûbe'nin kitap yazmadığı ispatlanmak isteniyorsa bu karine aynı zamanda fıkıh kitapları için de söz konusu olur. 2. Hicri ikinci asırda fıkıh ve ale'l-ebvâb tarzı hadis kitapları arasında kayda değer bir farklılık yoktur. 3. Söz konusu haber İbn Ebî Arûbe'nin güçlü bir hafızaya sahip olduğuna işaret eder. 4. Onun musannif oluşuna dair pek çok rivayet vardır. Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 27.

²⁷ Goldziher, *Muslim studies*, 2/210-213.

²⁸ Goldziher, *Muslim studies*, 2/213.

şifâhî kaynaklardan hem de mevcut sahîfelerden derledikleri ve öğrendikleri haberlere dayanmak zorunda kalmıştır.²⁹

Özetle, Goldziher fıkıh literatürünün hadis edebiyatından önce hicri II. asırda oluştuğunu iddia ederek İbn Cüreyc ve İbn Ebî Arûbe'nin eserlerinin fıkıh kitapları olduğunu söyler ve bu tezini de kısmen İbnü'n-Nedîm'e dayandırır. Burada Goldziher'in tespitine katılmadığımızı belirtmeliyiz. İbnü'n-Nedîm'in İbn Cüreyc ve İbn Ebî Arûbe'nin eserlerini *Sünen* diye isimlendirmesi, Goldziher'in iddia ettiği gibi bu eserlerin hadis değil fıkıh kitapları olduğunu göstermez. Kaldı ki İbnü'n-Nedîm bu iki müellifin dışında İbn Ebî Zî'b (ö. 159/776), Zaide b. Kudâme (ö. 160/777), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), Yahyâ b. Zekeriyâ (ö. 182/798) ve Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812) gibi daha birçok muhaddisin eserlerini *Sünen*,³⁰ Evzâî (ö. 157/774), Velîd b. Müslim (ö. 195/810), Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) eserlerini *Kitâbu's-sünen fi'l-fikh* olarak isimlendirmiştir.³¹ İbnü'n-Nedîm'den önce gelen Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) Tirmizî (ö. 279/892) ve Râmhürmüzî (ö. 360/971) gibi erken dönem müelliflerin verdiği malumatlarda söz konusu müellifler, hadisleri ilk kez tasnif eden musannifler arasında zikredilmiştir.³² Dolayısıyla eser isimlerinden hareketle bu eserlerin tümünün fıkıh kitapları olduğu çıkarımında bulunamayız. Bu itibarla Goldziher'in eser isimlerinden hareketle İbn Cüreyc ve İbn Ebî Arûbe'nin eserlerinin fıkıh kitapları olduğu tespitinde yanıldığını düşünmekteyiz.

3.1. Muvatta'

Goldziher, Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*ın hadis mecmuası olmadığını savunur. Ona göre *Muvatta'* hadis mecellesi değil, bir hukuk

²⁹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/208.

³⁰ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fibrîst*, thk. Rızâ Teceddüd (b.y.: ts.), 281-283.

³¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 284-285.

³² Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (b.y: el-Mektebetu'l-İslâmîyye), 36-38; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'ü'l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâm, 1996) Kitâbu'l-ilel, 6/230; el-Hasen b. Abdurrahman er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1404/1984), 614-618.

mecellesidir.³³ İmam Mâlik'in gayesi İslâm dünyasında tedavülde olan hadislerin sahîhlerini elde etmek ve ayıklayarak bir mecmuada toplamak değildir aksine Medine'de kabul edilmiş icmâya ve yürürlükte olan sünnete uygun bir şekilde kanun ve hukuku, mezheb ve tatbikatı açığa kavuşturmaktır. Ayrıca tereddüt edilen hususlarda icmâ ve sünnete dayalı olarak nazari bir ilke ortaya koymaktır. *Muvatta'* hadis mecmualarıyla ortak bazı hususiyetleri ihtiva etse de hadisten ziyade sünnete muvafıktır. İmam Mâlik bazen bir bâbta tek bir hadis bile kaydetmeden tanınmış otoritelerin fetvasını, Medine'nin ameli ve icmâsını, şahsi görüşünü de belirterek bir sonuca varmaktadır. Oysa bir hadis mektebinin muhaddisi fetvaları değil, Hz. Peygamber'e dayanan hadisleri aktarır. Medineli olan İmam Mâlik, Hicaz'ın uygulamaları çerçevesinde ameli maslahata hizmet etme gayesi taşımıştır. Bu amacı sağlamak adına takip ettiği metotlardan biri de doğduğu memlekette o zamana kadar uygulanan icmâya dayanmaktır. Medine icmâsı diğer memleketlerin görüş ve adetine aykırı da olabilirdi. Sahîh hadislerle Medine icmâsı çelişirse İmam Mâlik tercihinin icmâdan yana kullanmada tereddüt etmemektedir. Bu sebeple İmam Mâlik, basit bir hadis toplayıcısı değil, bunların tatbikatı noktasında şârihidir.³⁴ İmam Mâlik'in kullandığı hadislerin yaklaşık üçte biri mürsel ve hatta maktûdur diğer bir deyişle Hz. Peygamber'e kadar ulaşmamıştır. O, çekinmeden merâsîli bir hukuk kaynağı olarak kullanmıştır. Ayrıca sadece sünnete delil getirmekle ilgilenmiş hadislerin şekli tenkidıyla meşgul olmamıştır. Dolayısıyla benzer rivayetlerle hadisin sıhhatini güçlendirme hususunda zaman harcamamıştır.³⁵ Goldziher'in İmam Mâlik'in *Muvatta'* ile ilgili tespitleri İslâm âlimlerinin görüşleriyle uyumlu olup, günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır.

Goldziher, İmam Mâlik'in dışında *muwatta'* telif eden müelliflere de değinmiştir. İbrahim b. Muhammed el-Eslemî (ö. 184/800), Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve İbn Ebî Zi'b el-Âmirî'nin *Muvatta'larını* bu kapsamda zikretmiştir. Goldziher'e göre Abdullah b. Vehb'e nispet edilen *Muvatta'*, muhtemelen onun *Kitâbu'l-câmi'* eseriyle aynıdır. Söz

³³ Goldziher, *Muslim studies*, 2/214.

³⁴ Goldziher, *Muslim studies*, 2/214-215.

³⁵ Goldziher, *Muslim studies*, 2/218.

konusu muvatta'lar dışında yine Goldziher, İmam Mâlik'in eserinin ismini taşıyan muhtelif kitapların olduğuna da dikkat çekmiş bu hususta Ebû'l-Kasım ve Ebû Mus'ab'ın *Muvatta*'ını örnek vermiştir. Ancak Goldziher'e göre bu eserleri müstakil muvatta'lar olarak görmekten ve daha önce zikredilen eserler tabakasına dahil etmekten kaçınılmalıdır.³⁶ Bu durum Goldziher'in ismi muvatta' olan tüm eserleri aynı türde değerlendirmedeğini göstermektedir.

3.2. Müsned

Muvatta' türü eserler konusunda bilgi verdikten sonra Goldziher, hadis literatürüne ilişkin geniş malumatlara yer vermeye başlar. Ona göre hadis literatürünün gelişiminde hadislerin sınıflandırılması önemli bir aşamayı teşkil eder. Aynı şekilde hadislerin toplanması da İslâm'daki teolojik aktivitelerin son derece önemli bir parçasıdır. Hadis malzemesinin çoğalması, müdevven hadislerin sistemli bir şekilde tasnifini gerekli kılmıştır. Sahih olduğu tespit edilen ve muttasıl bir senedle sahâbeye kadar ulaşan hadisler, söz konusu sahâbenin adı altında toplanmıştır. Örneğin; el-Berâ b. Âzib'den (ö. 71/690 [?]) nakledilen bütün hadisler, onun ismi altında bir araya getirilir, ardından başka bir sahâbînin hadisleri sıralanır ve böylece devam eder. Bu tertipteki hadis mecmualarının bir araya getirilmelerinde hadislerin muhtevası esas alınmaz. Burada belirleyici olan unsur sahâbenin bizâtihi kendisidir. Bununla birlikte pek çok sayıda bu tür hadisleri toplayan kimselere onursal bir unvan olan 'Müsñid' adı verilmiştir. Müsñid unvanı aynı zamanda hadis sahasının baş allamesi görülen kişilere özgü yer ve zaman kalıbıyla ilişkilendirilerek 'Müsñidu Bağdâd' (musnid Baghdâd), 'Müsñidu's-şam' (musnid al-Sham), 'Müsñidu'l-yemen' (musnid al-Yaman), 'Müsñidu'l-ıraq' (musnid al-Iraq) ve 'Müsñidu mısır fî vaktihî' (musnid Mısır fî waqtihi) gibi şekillerde de kullanılmıştır. Hadis çalışmalarında faaliyet gösteren kadınlara ise 'Müsñida' (al-musnida) unvanı verilmiştir. Taberânî'nin (ö. 360/971) 'Müsñidu'd-dünya' şeklinde isimlendirildiği gibi 'Müsñid'in şöhreti dünyaya yayılmış muhaddisleri belirten bir kullanımı da olmuştur.³⁷ Özetle Goldziher, belirleyici unsurun

³⁶ Goldziher, *Muslim studies*, 2/220-221.

³⁷ Goldziher, *Muslim studies*, 2/227-229.

sahâbe olduğu müsned eser türünü ve buna bağlı olarak geliştirilen kavramları okuyucuya tanıtır.

Goldziher, müsned eserler konusunda üç hususa daha dikkat çekmiştir. *Birincisi*: Muhtelif sıralamalara göre düzenlenmiş ilk müsnedler, daha fazla kolaylık sağlamak için ayrıca alfabetik olarak tertip edilmiştir. Bu metot, en geniş olarak İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Câmi'u'l-mesânîd ve's-sünen* 'inde tatbikini bulmuştur. Ondan önce İbnü'n-Neccâr (ö. 643/1245) *el-Kamerü'l-munîr fi'l-müsnedi'l-kebîr* ismiyle bütün sahâbeyi kapsayan şümullu bir müsned kaleme almıştır.³⁸ Burada Goldziher'in zikrettiği müsned eserler alfabetik bir tertip özelliğiyle diğer müsnedlerden ayrılmaktadır.

İkincisi: Gayretli mezhep müntesibi ve üyeleri, imamlarının/hocalarının müdevven eserlerindeki mevcut müsned hadislerden yeni eserler oluşturmuşlardır. Bunlar hadisten ziyade fıkıh eserleridir. Alındıkları temel eserin materyallerine ve bölümlerine göre düzenlenmiş olan bu müsnedler unvanlarında yer alan âlimlerin eserleri değildir. Örneğin; *Müsnedü's-Şâfiî* sahâbe sıralamasına göre derlenen bir eser değildir. İmam-ı Şâfiî'nin öğrencileri ona ait *el-Mebvûl*'taki müsned hadisleri fıkıh konularına göre tanzim etmiştir. Aynı husus *Müsnedü Muvvatta* ve *Müsnedü Ebu Hanîfe* içinde de söz konusudur.³⁹ Goldziher bu tür müsned koleksiyonlarının daha önce açıklananlardan farklı olduğuna ve bunları onlardan ayırt etmek gerektiğine dikkat çekmiştir. Çünkü daha önceki müsnedlerde tertip sahâbînin İslâmı erken kabulüne, Bedir savaşına katılmasına ve İslâmî faziletine göre olmuştur.⁴⁰ Özetle bu kategorideki kitapların tasnifi/telifi müellife ait olmayan, müsned hadisleri ihtiva eden ve ale'l-ebvâb'a göre tasnif edilen müsnedler olduğunu söyleyebiliriz. Goldziher'in burada yer vermediği telifi müellife ait olmayıp, ale'l-ebvâb'a göre tasnif edilmeyen eserler de vardır. Örneğin; Ali b. Ca'd'a (ö. 230/844-45) nispet edilen *Müsned*'in tasnifi kendisine ait

³⁸ Goldziher, *Muslim studies*, 2/230.

³⁹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/230.

⁴⁰ Goldziher, *Muslim studies*, 2/230.

değildir. Talebesi el-Bağavî (ö. 317/895), onun hadislerini *ale's-şüyûh* ve *şüyûhu's-şüyûh* esasına göre tertiplemiştir.⁴¹

Üçüncüsü: Müsned terimi hadisle alakalı tüm çalışmalara evrilerek genişlemiştir. Muhtelif hadis yazım metotları arasında kesin bir ayrımın yapılmadığı dönemde doğru kullanımıyla câmi' olarak adlandırılması gereken eserlere müsned de denilmiştir. Buhârî (ö. 256/870) veya Müslim'in (ö. 261/875) *Müsned*'inden sıkça bahsedilişi gibi lingustik kullanımın bu uzantısı gittikçe daha da yaygınlaşmıştır. Daha doğru bir terimolojiye karşılık gelen eski mektep dili, bu son adlandırılan hadis koleksiyonları ve planlarında kendileriyle benzer olanlar için farklı terimlere sahiptir.⁴² Goldziher, Buhârî ve Müslim'in eserlerinin müsnedden ziyade câmi' olarak adlandırılması gerektiği kanaatindedir.

Goldziher'in üç maddede değinmediği senetsiz bir hadis kitabının isnadlarını gösteren müsnedlerin olduğunu da ifade etmeliyiz. Bunlar ilk telifinde rivayetleri senedsiz olan ve daha sonra senedleri eklenerek meydana getirilen hadis kaynaklarıdır. Örneğin; el-Kudâî (ö. 454/1062), *Şihâbü'l-abbâr*'da bin iki yüz kadar hadisın isnadlarını hazf ederek eserini telif etmiş daha sonra hadislerin isnadlarını *Müsnedü Kitâbi's-Şihâb* adlı eserde derlemiştir. Deylemî (ö. 509/1115) de *Firdevsü'l-abbâr bi-me'sûri'l-bitâb el-muharrac alâ Kitâbi's-Şihâb* isimli kitabında on bin kadar kısa hadisi toplamış, oğlu Şehridâr ed-Deylemî (ö. 558/1161) ise bu eserdeki hadislerin isnadlarını *Müsnedü Kitâbi'l-Firdevs*'de bir araya getirmiştir.⁴³

3.3. Musannef, Câmi', Sünen

Goldziher, müsned eserlerden sonra musannef, câmi', sünen kavramlarına ve bu isimlerle anılan hadis koleksiyonlarına değinir ve bu hususta şu bilgileri aktarır: Musannefde hadislerin konuyla olan ilgileri ve muhtava benzerliği esas alınır. Sadece hukuk ve ibadet değil aynı zamanda biyografi, tarih, zühd ve etikle ilgili malzemeler de bu tür koleksiyonların bölündüğü şemayı oluşturur. Bu tür malzemeleri ihtiva

⁴¹ Ali b. el-Ca'd, *Müsnedü İbn el-Ca'd* (Kuveyt: Mektebetu'l-felâh, 1405/1985), 1/199, 207.

⁴² Goldziher, *Muslim studies*, 2/231.

⁴³ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillâtif ez-Zebidî, *Sabîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, çev. Ahmed Naim (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1976), 132; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetraf* (Beyrut: Dâru'l-beşar, 1414/1993), 76.

eden koleksiyonlara câmi‘ denir. Müsnedde râvîlere göre tasnif esasken, musannefde hakim olan bâblara göre tasniftir. Biyografi ve edebiyat tarihi kitaplarında zıtlık teşkil eden her iki tür hadis mecmuasını belirten ‘el-müsned ve’l-ebvâb’ veya ‘eş-şüyûh ve’l-ebvâb’ tesmiyelerine de sıkça rastlanır.⁴⁴ Bakî b. Mahled (ö. 276/889) her iki tür hadis mecmusunu yansıtan özel bir tarzda musannef telif etmiştir. Bu eser hem musannef hem de müsneddir. Daha doğrusu müsnedden musannefe bir geçiş denemesidir. Bakî’nin bu tertibini Ebû’l-Abbâs en-Nîsâbüri (ö. 313/925), Ebû İshâk el-İsfahânî (ö. 353/964) ve Assâl (ö. 349/960) gibi müellifler örnek alarak bâblara göre tasniflenmiş müsnedler telif etmişlerdir.⁴⁵ Uzun bir süre boyunca eş zamanlı olarak literatürde öne çıkan müsned ve musannef kavramları, hadisleri toplamanın iki ana formudur. Topladıkları hadislerin teorik yönüyle daha çok ilgilenenler bireysel ve özel kullanım için bir derleme olan müsnedi yazmaya meyletmişlerdir. Derlenen hadislerin pratik kullanımını kolaylaştırmayı isteyenler ise musannef tertip etmişlerdir. Bunlar, başından eğitim ve pratik hayata aktarılabilecek eserler oluşturmayı da amaçlamışlardır.⁴⁶

Goldziher’in musannef kapsamında yer verdiği câmi‘ tanımına hadis literatüründe uymayan Ma‘mer b. Râşid (ö. 153/770) ve Abdullah b. Vehb’in *el-Câmi*’leri gibi eserlerin varlığını belirtmemiz gerekir. Ma‘mer b. Râşid’in eserinde abdest, namaz, oruç ve hac gibi ibadet içerikli konularla alakalı rivayetlere⁴⁷ ve Abdullah b. Vehb’in kitabında ise ahkâm içerikli rivayetlere genel olarak rastlanmamaktadır.⁴⁸ Bu itibarla Goldziher’in yaptığı tanımın, adı câmi‘ olan tüm eserlerin içerikleriyle örtüşmediğini söyleyebiliriz.

Goldziher, Müslüman müelliflerin verdikleri malumatın şüphe verici oluşunu gerekçe göstererek musannef literatürünün başlangıcı

⁴⁴ Goldziher, *Muslim studies*, 2/232.

⁴⁵ Goldziher, *Muslim studies*, 2/261.

⁴⁶ Goldziher, *Muslim studies*, 2/232.

⁴⁷ Bünyamin Erul, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmi‘i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 81.

⁴⁸ Emrullah Bolat, *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi‘ fi’l-Hadîs Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 104-105.

konusunda netlik olmadığını da belirtir. Hicri üçüncü asırda bu hususta daha müspet verilerin yer aldığını ve bazı şahıslar hakkında ‘...mimmen cemea ve sannafe’ (...müdevvin ve musannif idi) denildiğini söyler⁴⁹ ve sözlerine şu hususları da ekler: İslâmda ilk telif edilen musannef eser Buhârî'nin *Sabîb'i* veya *Musannef*'idir. Bu kitabın metodundan onun amacının pür bir hadis kitabı hazırlamak olduğu anlaşılmaktadır. Buna ek olarak fıkıhın tüm bâblarında ve problemlerinde okuyucunun aradığını bulmasını sağlayan bir gaye de söz konusudur.⁵⁰ Nitekim “*Buhârî'nin fıkıhı tercemelerindedir*” denilmiştir. Buhârî'nin zaman zaman uygun bir hadis temin edemeden paragraf başlıkları vermesi de kitabın bu eğilimini açıklamaktadır. Kendisi hadis verileriyle bütün fıkıhı içine alacak tam bir şema hazırlamış, bâb ile ilgili bir delile ulaşamadığında daha sonra boşluğu doldurma ümidiyle orayı geçiçi olarak boş bırakmıştır. Ancak bazı başlıklarda Buhârî bunu gerçekleştirememiştir.⁵¹

Goldziher'in Buhârî'nin eserinin özellikleri ve yazılış amacı konusunda verdiği malumatlar Müslüman ulemânın zikrettiği bilgilerle örtüşmektedir. Ancak İslâmda ilk telif edilen musannef eserin Buhârî'nin olduğu tezi Müslüman ulemânın verdiği bilgilerle uyumlu değildir. *Muhammedanische Studien* isimli eserini 1890 yılında 40 yaşındayken yayınlayan Goldziher, daha sonra elde ettiği eser ve veriler sonucunda bu tespitinden vazgeçmiştir.⁵² 1896'da yayımladığı bir makalesinde Buhârî'nin *es-Sabîb*'inden daha önce musannef eserlerin yazıldığı sonucuna ulaşmıştır. Onun bu kanaati edinmesinde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki “*Onu, Vekî' b. Cerrâh Musannef'inde bize tabdis etti?*” rivayeti etkili olmuştur.⁵³ Goldziher'in bu konuda böyle bir tavır sergilemesi, bilimsel objektifliğini ve etik karakterini göstermektedir.

⁴⁹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/233.

⁵⁰ Goldziher, *Muslim studies*, 2/235.

⁵¹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/234-235.

⁵² Goldziher, *Hadîs Kültürü Araştırmaları*, 15.

⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid (Beyrût: Müessesetu'r-risâle), 5/22; Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadîs* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2014), 230, 237, 238. Goldziher'in “*رأيت وكيعا وما رأيت*” “*Vekî'i gördüm, elinde hiçbir kitap yoktu; ancak o (hadisleri) sadece ezberliyordu*” rivayetini Vekî'nin “*kitap ve kâğıttan kaçındığı?*” şeklinde değerlendirmesini Sezgin doğru bulmaz. Çünkü ona göre râvî bununla Vekî pek

Goldziher, Buhârî'ninkine benzer bir tertip ve gayeyle onun genç muasırı Müslim b. el-Haccâc'ın da bir hadis mecmuası telif ettiğini söyler. Bu eser İslâm dünyasında *es-Sahîb* ismiyle meşhurdur. Müslim'in eseri de bir musanneftir. Buhârî'de olduğu gibi fıkıh bâblarına göre tertiplenmiştir. Fakat Müslim'in orijinal baskısında çeşitli bâbların hiçbir başlığı yoktur.⁵⁴ Müslim de muasırı gibi eserinde fıkha hizmet etmeyi gaye

çok kez derslerinde gördüğünü fakat ezberden öğrettiği için hiçbir zaman yazılı metnin bulunmadığını kastetmiştir. Sezgin, Ahmed b. Hanbel'in Vekî'nin *Musannef*'inden istifade ettiğini bunu daha sonra Goldziher'in de farkettiğini ileri sürer. Bunun dışında Vekî'nin kitaplar tasnif ettiğini ve bu durumun Ahmed b. Hanbel'in "*aleykum bi-musannafati Veki*" şeklindeki ifadelerinde de müşahade edildiğini söyler. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 38; İbn Hacer el-Askalânî, *Tebzîbü't-Tebzîb* (Kahire: Dâru'l-kitâbu'l-İslâmî, 1414/1993), 11/126. Sezgin, Goldziher'in tezat olarak değerlendirdiği ve dolayısıyla ortadan kaldırmaya çalıştığı iki ayrı menşee olduğunu söyler. Bunlardan biri hadislerin tedvini diğeri ise tasnifidir. İslâmî kaynaklarda her ikisi ayırıt edilir. Tedvin için 'evvelu men devvene'l-hadis' tasnif için 'evvelu men sannefel-kütüb' tabiri kullanılır. Kaynakların bunlar için mevzu ettiği tarih ayrı olup tedvin tasniften önce gelir. Goldziher bu farka dikkat etmemiş, tedvin ve tasnifi karıştırmıştır. Dolayısıyla İslâmî kaynaklarda bu dönemler için bir tezatlık olduğunu varsaymış ve tedvinle ilgili haberleri ve kaynakları zayıflıkla nitelendirmiştir. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 58; Ali Yardım, *Hadis II* (İstanbul: DamlaYay., 2017), 49.

⁵⁴ Eserin bâb başlıklarının Müslim'in bizzat kendisinin mi koyduğu yoksa eseri şerh edenler tarafından mı konulduğu hususu tartışmalıdır. Bu konuda iki görüş ileri sürülmüştür. Birinci görüşe göre Müslim eserini konulara göre tasniflemiş, kitâb adını taşıyan bölümlere ayırmış ancak eserine bâb başlıkları tayin etmemiştir. Eserin bâb başlıkları, daha sonra şarihler tarafından konulmuştur. Eserin bâb başlıklarının pek çok kişi tarafından tanzim edildiği, kabule şayanın ise Nevevî'nin tanziminin olduğu zikredilmiştir. Bk. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Syânetü Sabîhi Müslim*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1404/1984), 101; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. en-Nevevî, *Sabîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, 1392/1972), 1/21; Muhammed b. Muhammed en-Nüristânî, *el-Medhal ilâ Sabîhi'l-İmam Müslim* (Kuveyt: 1428/2007), 62. Bu görüş yaygın olmakla beraber bunun aksini iddia edenlerde olmuştur. Kâdî İyâz'ın, Mâzerî'nin *el-Mu'lim* adlı eserine zeyil mahiyetinde kaleme aldığı *İkmâlül-Mu'lim bi-ferâ'idü Müslim*, adlı eseri Yahyâ İsmâil tahkikiyle neşredilmiştir. Muhakkik neşrinde "*Müslim'in bâb başlıklarının olmadığı iddiasının ilim talebeleri ve hadis âlimleri arasında yaygınlaşan bir hata olduğunu*" ifade ederek *İkmâl* şerhinin, Müslim'in bazı nüshalarına ait bâb başlıklarını ortaya çıkardığını belirtmiştir. Muhakkike göre bâb başlıklarının ihtiva eden bu nüshalar, bâb başlığı olmayan nüshalar üzerinde çalışan şarihlerin

edinmiş, ancak hadis malzemesinden sonuç çıkarma görevini okuyucuya bırakmıştır.⁵⁵ Ayrıca daha önce kullanılan materyali tekrarlamadan birbiriyle ilgili olanları her zaman birlikte aktarmıştır. Onun amacı önceden fıkıhın bütün çerçevesini hadis malzemesiyle donatmak değil aksine mukaddimesinde söylediği gibi mevzu ve gayri sahih olmakla mütedavil malzemeyi ayıklamaktır.⁵⁶ Goldziher'in Müslim'in eseri hususunda verdiği bilgiler de klasik İslâm kaynaklarının kaydettiği bilgilerden farklı değildir.

Goldziher, bu iki *Sahîb* dışında başka koleksiyonların da mevcudiyetine dikkat çeker ve bu konuda şu bilgileri verir: Sahîhlerle aynı farkı gösteren ve hadis hukuku edebiyatını oluşturan bu eserler Ebû Davud'un (ö. 275/889) *es-Sünen*, Tirmizî'nin *el-Câmi'*, Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen* ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*'idir. Tirmizî'nin eseri muhtevası itibarıyla haklı olarak *Câmi'* şeklinde tesmiye edilmekle beraber genel olarak bu eserler dört sünen adı altında toplanmaktadır.⁵⁷ Sünen sınıfına dahil diğer bir eser de Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'idir. Bu kitap, müsned kelimesinin mana genişlemesi sonucu *Müsned* şeklinde de isimlendirilmiştir. Plan ve temayül bakımından sünen olan eser hukukla alakalı olmayan hadisleri de ihtiva etmesinden dolayı bazen *Câmi'* olarak da adlandırılmıştır. Leiden'deki Dârimî nüshası (Catalogue Lugd. Batav., IV. 49) *Kitâbu'l-müsnedi'l-câmi'* şeklinde isimlendirilmiştir.⁵⁸

gözünden kaçmıştır. O, Müslim'in *Tabâret* kitabının içerisinde zikredilen *bâbü't-tatyibi ba'de'l-gusli mine'l-cenâbeti* adlı bâbı bu hususta delil gösterir ve Kâdî İyâz'ın, bu bâb başlığının ardından "Müslim'in bâb başlıklarını koymadığı iddiasının batıl olduğunun delilidir" şeklinde bir ifadeye yer verdiğini belirtir. Geniş bilgi için bk. Kâdî İyâz, *İkmâlül-Mu'lim bi-ferâ'idi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Dâru'l-vefa, 1419/1998), 1/24; Bilge Kılıç, *Hadis Edebiyatında Câmi' Türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicri I-IV. Asır)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 115-116; Semih Acet, *İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 130-134.

⁵⁵ Goldziher, *Muslim studies*, 2/246-247.

⁵⁶ Goldziher, *Muslim studies*, 2/246-247.

⁵⁷ Goldziher, *Muslim studies*, 2/249.

⁵⁸ Goldziher, *Muslim studies*, 2/259.

Sünen eserlerden tarihî, ahlâkî ve dogmatik söylemler dışında sünnet, hukuk, meşru âdet ve bunlarla alakalı hadisler özellikle helâl ve harâm veya ahkâm şeklinde isimlendirilen hususlara mahsus koleksiyonlar anlaşılmaktadır. Bu eserlerin muhtevasında bilhassa fıkıh içerikli hadisler yer alsa da bu hususiyet her zaman söz konusu değildir. Çünkü bu eserlerde itikâdî ve dogmatik hadisler tamamen tecrid edilmemiştir. Nitekim Ebû Dâvûd'da sünen sistemiyle alakalı olmayan kader, cennet ve cehennem yaratılışı gibi pek çok hadis yer almaktadır.⁵⁹ Buna ilaveten sünen eserlerin kriterleri *Sabihayn*'a nispetle daha serbesttir. Bu serbestlik olmadan, hukukun pratiğinin tüm noktaları için dayanak olacak hadisler bulmak pek mümkün olmazdı. Hadis ilminin bu iki klasiği yalnızca doğruluğu ve güvenilirliği konusunda tam bir mutabakata varılan râvîleri kabul edip, yetkisine itiraz edilebilecek veya herhangi bir şekilde şüphelenilebilecek herkesi listelerinden çıkarırken; Ebû Dâvûd ve ondan sonra talebesi Nesâî, bu kuralı tersine dönüştürmüş ve ittifakla cerh edilmedikleri sürece râvîleri yeterli görmüşlerdir.⁶⁰

İkinci tabaka eserlerden olan sünenler Goldziher'e göre, dinî yasaların en küçük ayrıntıları için bile rivayetleri bulma girişimini gösterirler. Bu çalışmalarda, herhangi bir şekilde tatbik edilebilir görünen her şey toplandığından dolayı, doğası gereği aynı bölümde yer alan hadislerin birbiriyle çelişmesi de mümkündür. Aslında bu koleksiyonlar, sıklıkla farklı versiyonlara uygun olarak katı bir normun oluşturduğu bir dizi hadislerden alıntı yapar. Bunu, daha sonra aynı hukukî sorunla ilgili daha esnek bir uygulama için karşıt hadisler izler. Karşıt öğretilerin temsilcileri böylece hadislerde kendi görüşleri için malumatlar bulabilir.⁶¹

İfade edilenlerden hareketle diyebiliriz ki Goldziher câmi', sünen, musannef ve müsned gibi kaynakların muhtevasının ve isimlendirme probleminin tamamen farkındadır. Ancak bu konuda tasviri bilgiler

⁵⁹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/249-250.

⁶⁰ Goldziher, *Muslim studies*, 2/250.

⁶¹ Goldziher, *Muslim studies*, 2/253-254.

vermekle yetinmekte, tespit ettiği probleme ilişkin ise bir çözüm önerisinde bulunmamaktadır.⁶²

SONUÇ

Batı dünyasında İslâmî araştırmaların tartışılmaz otoritesi sayılan Goldziher, erken dönemden başlayarak hadis edebiyatı ve kavramları konusunda pek çok tespitte bulunmuştur. Bu hususta bazen Müslüman âlimlerin dile getirmediği şeyleri savunmuş, bazen de onların tespitlerine yakın şeyler söylemiştir. Goldziher'in hicri ilk asırda yazıyla kaydedilmiş hadis malzemelerinin olduğu kanaati, Müslüman ulemânın konuyla ilgili görüşleriyle uyumludur. Yazım yaşağıyla ilgili nakledilen rivayetlerin Hz. Peygamber'e ait olmadığı ve bu rivayetlerin ideolojik çatışmalardan dolayı uydurulduğu görüşü, onlarla ayrışma noktasını teşkil etmektedir. Bu itibarla Goldziher'in hadis edebiyatı hakkındaki tüm kanaatlerinin hiçbir Müslüman âlimin kabul edemeyeceği derecede aşırı olduğu söylenemez. Çünkü onun bu hususta verdiği bazı bilgiler Müslüman âlimlerin değerlendirmelerine aykırı bir durum içermemektedir.

Goldziher, hicretten itibaren ilk on yılda sahâbîlerin yazı ile muhafaza ettikleri hadis malzemelerinin en eski rivayetler olduğu kanaatini taşımıştır. Bu kanaate sahip olmakla birlikte Goldziher hocası Sprenger gibi İslâm'ın erken dönemlerinde kullanılan 'kütüb' sözcüğünün lügat olarak çağrıştırdığı anlamda literal bir kitap olmayıp aksine bir müslümanın çeşitli zamanlarda duyup yazdığı özel notlar olduğunun altını çizmiştir.

Emevî iktidarının seküler yapısı sebebiyle Goldziher, erken dönemde dinden bağımsız yapıda bir edebiyatın teşekkül ettiğini bu kapsamda Cahiliye şiiri ve megâzî edebiyatının geliştiğini söylemiştir. Bu literatürlerin ardından ise fıkıh edebiyatı ve hadis edebiyatı gibi dinî literatürün meydana geldiğini iddia ederek fıkıh edebiyatını hicri II. asra,

⁶² Söz konusu kavramlar için geniş bk. Bilge Kılıç, "Hadis Edebiyatında Musannef Türü Eserler ve Musannef Kavramının Tanımına Ait Sorunlar", *Dicle İlahiyat Dergisi* 24/1 (2022), 70-94; Bilge Kılıç, "Hadis Usûlünde Câmî Kavramının Tanımı, Sorunları ve Yeni Bir Tanım Önerisi", *Dicle İlahiyat Dergisi* 24/1 (2021), 57-81; Bilge Kılıç, "Erken Dönem Hadis Edebiyatında Sünen Türü Eserler ve Sünen İstılâhının Problemleri", *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities* 8/5 (2021), 17-32; Bilge Kılıç, "Erken Dönem Hadis Edebiyatında Müsned Türü Eserler ve Müsned İstılâhının Problemleri", *Dicle İlahiyat Dergisi* 24/1 (2021), 82-113.

hadis edebiyatını ise hicri III. asra dayandırmıştır. Bu sıralamayı Goldziher, kendi çıkarımlarından hareketle yapmıştır.

Hadislerin tedvinine ilişkin nakledilen rivayetleri Goldziher, rivayetlerin kendi içinde arz ettiği çelişkiler ve ortada bir mecmuanın olmaması sebebiyle reddetmiştir. Ayrıca hadislerin tasnifi konusunda nakledilen haberlerin de yanlış anlaşıldığını iddia etmiştir. Ona göre rivayetlerde ifade edilen eserler hadis mecmuaları değil, hukukun çeşitli bâblarına göre tertip edilmiş fıkıh kitaplarıdır. Abdülmelik b. Cüreyc ve Saîd b. Ebî Arûbe'nin eserlerini bu bağlamda örnek vermiştir.

Goldziher, hadis literatüründe eserlerin müsned ve musannef olarak iki ana metotla tasnif edildiğini söylemiştir. Müsned kavramının kullanımıyla birlikte müsned türü kaynakların geniş bir dökümünü vermiştir. Ardından musannef, sünen ve câmi' kavramlarına ve bu isimlerle anılan hadis koleksiyonlarına değinmiştir. Goldziher, câmi' ve sünen isimli eserleri musannef türü kapsamına almıştır. Ancak tüm sünen isimli eserleri aynı literatür içinde değerlendirmemiştir. Bu eserlerin bir kısmını fıkıh ve bir kısmını da hadis edebiyatıyla ilişkilendirmiştir. Dârimî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerini hadis literatürü bu bağlamda hadis hukuku ile ilgili eserler olarak kabul ederken, İbn Cüreyc ve İbn Ebî Arûbe'nin sünenlerini ise hadisten ziyade fıkıh dair eserler olarak görmektedir. Bunun yanı sıra ona göre Mâlik b. Enes'in *Muwatta'* da bir hadis mecellesi değil, bir hukuk mecellesidir. Sonuç olarak, Goldziher'in hadis literatürü ve kavramları konusunda verdiği teknik bilgilerin bir kısmının hadis usûlü eserlerindeki bilgilerle örtüştüğünü, ekseriyetinin ise farklı olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî*. Beyrut: Mektebu'l-islâm, 1400/1980.
- Abbott, Nabia. *Studies in Arabic Literary Papyri: Qur'anic Commentary and Tradition II*. Chicago: The University of Chicago, 1967.
- Acet, Semih. *İmam Nevevî ve Minbâc İsimli Eserinin Hadîs Şerhcılığı Açısından Değerlendirilmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-imam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid. Beyrût: Müessesetu'r-risâle.
- Akgün, Hüseyin. *Goldziber ve Hadis*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2014.
- Akın, Nimetullah. "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 47-70.
- Ali b. el-Ca'd, *Müsnedu İbn el-Ca'd*. Kuveyt: Mektebetu'l-felâh, 1405/1985.
- Askalânî, İbn Hacer. *Tebzîbü't-Tebzîb*. Kahire: Dâru'l-kitâbu'l-islâmî, 1414/1993.
- Askalânî, İbn Hacer. *Hedyü's-sârî*. Kahire: Mektebetu's-selefiyye.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *Takyîdü'l-ilm*. thk. Yusuf Iş. Beyrut: Dâru İhyâi's-sünneti'n-nebevîyye, 1974.
- Begavî, el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed. *Şerhü's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût, Züheyr eş-Şâvîş. Beyrut: el-Mektebu'l-islâmî, 1983/1403.
- Bolat, Emrullah. *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadîs Adh Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Cezâîrî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed. *Tevcîhü'n-nazar ila usûli'l-eser*. el-Matbaatu'l-Cemâliyye, 1328/1910.
- Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 57-90.
- Goldziher, Ignaz. *Hadîs Kültürü Araştırmaları*. ed. Hüseyin Akgün. Ankara: Otto Yay., 2020.

- Goldziher, Ignaz. *İslam Kültürü Araştırmaları*. çev. Mehmed Said Hatiboğlu. 2 cilt. Ankara: Otto Yay., 2019.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim studies*. edited by S.M. Stern, translated from the German by C.R. Barber, S.M. Stern. London: George Allen & Unwin, 1971.
- Guillaume, Alfred. *Alfred The Traditions of Islam*. Oxword, 1924.
- Horovitz, Josef. *İslami Tarihciliğin Doğuşu*. çev. Ramazan Özmen vd. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2019.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1421/2001.
- İbnü's-Salâh. *Syânetu Sabîhi Müslim*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1404/1984.
- İyâz, Kâdi. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. thk. Yahyâ İsmail. Dâru'l-vefâ, 1419/1998.
- Kettânî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ca'fer b. İdris. *er-Risâletü'l-müstetrafê*. Beyrut: Dâru'l-beşar, 1414/1993.
- Kılıç, Bilge. "Hadis Usûlünde Câmi' Kavramının Tanımı, Sorunları ve Yeni Bir Tanım Önerisi". *Dicle İlahiyat Dergisi* 24/1 (2021), 57-81.
- Kılıç, Bilge. "Erken Dönem Hadis Edebiyatında Sünen Türü Eserler ve Sünen İstilâhının Problemleri". *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities* 8/5 (2021), 17-32.
- Kılıç, Bilge. "Erken Dönem Hadis Edebiyatında Müsned Türü Eserler ve Müsned İstilâhının Problemleri". *Dicle İlahiyat Dergisi* 24/1 (2021), 82-113.
- Kılıç, Bilge. "Hadis Edebiyatında Musannef Türü Eserler ve Musannef Kavramının Tanımına Ait Sorunlar". *Dicle İlahiyat Dergisi* 24/1 (2022), 70-94.
- Kılıç, Bilge. *Hadis Edebiyatında Câmi' Türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicri I-IV. asır)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Köktaş, Yavuz. *Hadîs ve Sünnete Oryantalist Yaklaşımlar*. İstanbul: İz Yay.,2011.

- Kutluay, İbrahim. “Bazı Oryantalistlerle Sezgin ve A’zamî’nin Erken Dönemde Hadîslerin Yazılması Meselesine Yaklaşımları”. *İslam ve Yorum III* 1 (2019), 11-33.
- Kutluay, İbrahim. “Müslüman Araştırmacıların Bazı Oryantalistlere Yönelttiği Tenkitler: Fuat Sezgin’in Goldziher Eleştirisi Özelinde”. 3. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu*. ed. Adem Yerinde. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yay., 2019.
- Medîni, Ali. *el-İlel*. thk. M. Mustafa el-A’zamî. b.y: el-Mektebetu’l-islâmîyye.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sabîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi’l-kütübî’l-arabiyye, 1412/1991.
- Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fibrîst*, thk. Rızâ Teceddüd. b.y.: ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *Sabîhi Müslim bi-şerbi'n-Nevevî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, 1392/1972.
- Nûristânî, Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal ilâ Sabîh'ül-İmam Müslim*. Kuveyt: 1428/2007.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Oryantalist Yaklaşımına İtirazlar*. Ankara: Araştırma Yay., 1999.
- Râmhürmüzî, el-Hasen b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1404/1984.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Otto Yay., 2015.
- Şulul, Kasım. “Hadîsin İlk Yazılı Kaynakları veya Takyîdü'l-İlm Meselesi”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 1/1 (2015), 185-200.
- Tekin, Dilek. “Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivayeti Meselesine Bakışları”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 41-62.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'ü'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm, 1996.
- Yardım, Ali. *Hadis II*. İstanbul: DamlaYay., 2017.

Yücel, Ahmet. “Oryantalistlerin Hadîs ve Sünnet’e Yaklaşımları”, *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadîs ve Sünnet*. ed. Bünyamin Erul. İstanbul: Kuramer Yay., 2020.

Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillâtîf. *Sabîb-i Bubârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*. çev. Ahmed Naim. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1976.

Arap Dili Kelime Yapısında İstiskâli Önlemeye Yönelik Gerçekleşen Ses Olayları*

Doğan FIRINCI**

ÖZ

Arap dilinde aynı ve yakın seslerin kelime yapısında oluşturduğu istiskâl/ağırlıktan kaynaklanan, telaffuz zorluğu oluşturan ses olayları sonucunda kelime düzeyinde bir kısım fonetik ses değişimleri meydana gelmektedir. Kelimelerde ses değişiklikleri oluşturan bu durumun gerekçesinin tespit edilerek ortaya konulması gerekmektedir. İşte bu çalışma Arap dilinde aynı ve yakın seslerin bir araya gelmesiyle oluşan istiskâl nedeniyle gerçekleşen ses değişimlerini ortaya koymayı hedef edinmiştir. Yazıya yansımayan sadece söyleyişte gerçekleşen ses olayları çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bu amaçla başta Arap dili klasik kaynakları olmak üzere yakın dönem dil çalışmaları incelenmiştir. Aynı veya yakın ses unsurlarının bir araya gelmesiyle kelime yapısında istiskâl meydana geldiği görülmüştür. Dile ağır gelen bu durumun idgâm, ibdâl, îlâl, hazf, teskîn, tahfifu'l-hemze gibi farklı ses olaylarıyla ortadan kaldırıldığı, sağlanan çözümlerle birlikte kelime vezinlerinde asıllarına nazaran değişikliklerin ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Arap Dili, Sarf, Fonetik, Aynı ve Yakın Sesler, İdgâm.

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, dfirinci@sinop.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7245-7008.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 25.10.2022

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 20.11.2022

Sound Events to Prevent Heaviness in Word Structures of Arabic Language

ABSTRACT

In the Arabic language, some phonetic sound changes occur at the word level as a result of sound events that cause difficulty in pronunciation caused by the weight formed by the same and close sounds in the word structure. The reason for this situation, which creates sound changes in words, should be determined and revealed. This study aims to reveal the sound changes that occur due to the weight caused by the combination of the same and close sounds in the Arabic language. The sound events that are not reflected in the article but only take place in the speech are excluded from the scope of the study. It has been observed that the combination of the same or close sound elements creates weight in the word structure. It has been concluded that this situation, which is heavy on the language, has been eliminated with different phonetic events such as incorporation, substitution, vowel alteration, deletion, mitigation, reducing of the hamza, and with the solution provided, changes have occurred in word measures compared to the originals.

Key words: Arabic Language, Morphology, Phonetic, Same and Near Sounds, Incorporation.

GİRİŞ

Günümüze yakın tarihlere kadar Arap dilinde kelimelerin içyapısı ile ilgili tüm değişimler sarf bilimi kapsamındaki eserlerde ele alınmıştır. Zira kelime anlamına etki eden değişiklikler bu bilimin bir yönünü; manaya etkisi olmayan sadece şekil, harf dizimi ve telaffuz yönüyle sözcük içyapısında gerçekleşen değişimler/ses olayları ise diğer bir yönünü oluşturur. Bu itibarla kelime düzeyinde gerçekleşen söz konusu şekli değişimlerin Arap dilinin ses yapısı ile güçlü bir ilişkisi olduğu görülür. Nitekim birçok sarf kuralı ses çalışmalarından elde edilen sonuçlara dayanmakta ve ses temelinde izah edilmektedir. Bu nedenle sarf meselelerinin anlaşılabilmesi için bu bilimin esası kabul edilen seslerin incelenmesi zorunlu sayılmıştır. Arap dili kurallarının yazılı hale geldiği ilk dönem bu yaklaşımla kaleme alınan birçok dil kitabında ses bölümlerine yer verildiği görülür. İdgâm başlığı altında ele alınan ses konularında kelime yapısından bağımsız hareket edilmemiş aksine kelime içinde veya takip eden sözcükler arasında hangi seslerin yan yana gelmesinin dile ağır geldiği, hangi sesin hangisine idgâm edilebileceği veya edilemeyeceği hususu derinlemesine incelenmiştir. Dilbilimcilerin sese yaklaşımı kelime yapısındaki ses olayları bağlamında kalması nedeniyle de sarf bilimi aynı bakış açısını sürdürmüştür.

Esasen i'lâl, ibdâl, idgâm ve kelimelerde gözlenen diğer değişiklikler seslerin doğasından ve yan yana gelmesinden kaynaklanan olaylardır. Bu değişimler, bir araya gelen seslerin etkileşimi neticesinde ortaya çıkan zor ve dile ağır gelen söyleyişten kelimeleri mümkün olduğu derecede kurtarmak ve telaffuzlarını kolaylaştırmak için asıl kuralın terk edilmesiyle gerçekleşir.

İşte bu çalışmada yukarıda belirtildiği üzere sarf eserlerinde konu edilen aynı ve yakın seslerin dile ağır gelmesi sonucu gerçekleşen ses olayları ele alınmaktadır. Klasik Arap literatüründe yer alan sarf-nahiv kaynak eserlerindeki açıklama ve örneklendirmelerin incelenmesi suretiyle gerçekleşen çalışmada aynı ve yakın seslerin dilde ağırlık meydana getirip getirmediği, getirdi ise bu ağırlık probleminin çözümlenmiş olup olmadığı, çözümlenmiş ise bunun hangi ses olaylarıyla çözümlendiği meselesinin araştırma neticesinde aydınlığa kavuşması ümit edilmektedir. Çalışmada öncelikle kelime yapısındaki seslerin dile ağır gelmesi ve sarf bilimi açısından seslere değinilmekte, Arap dilinin klasik kaynak

eserlerindeki örneklerden hareketle aynı ve yakın seslerin oluşturduğu istiskâl nedeniyle gerçekleşen ses olayları sınıflandırılmaktadır. Söyleyişte bulunup yazıya yansımayan veya kelimenin içyapısında gerçekleşmeyen, sarf vezinlerini etkilemeyen ses olayları çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

1. Kelime Yapısında İstiskâl

Sarf biliminde ağırlık/seslerin dile ağır gelmesi, bir araya gelen seslerin telaffuzu esnasında harcanan çaba neticesinde oluşur. Kelime yapısında ortaya çıkan bu ağırlığa istiskâl denilmektedir. İstiskâl, daha çok, dili konuşan kişiler tarafından hissedilen ve her dilde farklılık göstererek toplumun kazanmış olduğu dil motor becerilerine göre değişen bir olgudur. Nitekim telaffuzda zorlanan kişi seslere etki eden birtakım eylemlerle harcadığı çabayı azaltmayı ister. Arap dili, genel kabule göre ağırlıktan kaçınmakta, asıl kuraldan ve dil düzeninden çıkma pahasına da olsa hafifliği seçmektedir. O bakımdan İbn Cinnî (ö. 392/1002), bir kuralın nedeni bulunamadığında çoğunlukla altında hafiflik isteği veya ağırlıktan kaçma düşüncesi yattığını ve bu prensibin bütün asılların aslı/ilki olduğunu dile getirmiştir.

Sarf ilminde istiskâlden çokça bahsedilmesine rağmen neredeyse istiskâlin tanımı yapılmamış gibidir. Zira ağırlık ya da hafifliğin sözlükte de tam bir tanımı yoktur. Ağırlık, hafifliğin hafiflik de ağırlığın zıddı olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte sarf kitaplarına bakıldığında kelime yapılarında meydana gelen i'lâl, ibdâl, idgâm, kalb, nakil, hazf gibi ses değişimlerinin genellikle ağırlık olgusu ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Dilbilgisi kitaplarında اسْتَنْقَلَ (ağır görüldü), لِأَسْتَنْقَلَ (ağır görüldüğü için), لِلنَّقْلِ/لِنَقْلِهِ (ağır olduğu için), أَثْقَلَ (daha ağır) gibi ifadeler doğrudan; كَرِهُوا (hoş görmediler), لِكْرَاهَةِ (hoş olmadığından), تَنَافَرُوا (dilde ağırlık/telaffuz zorluğu) vb. ibareler de dolaylı olarak istiskâli belirtmektedir. Dilbilimciler ağırlığı bu nitelemelerle anlatmaya çalışmışlar, eserlerde dağınık halde bulunan bazı ağırlık ölçülerinden bahsetmişlerdir. Sarf kitaplarında konuyla ilgili olarak damme'nin fetha ve kesra'dan ağır olması, kesra'dan damme'ye intikalin ağırlığı, vâv'dan önce kesra yâ'dan önce damme'nin ağırlığı, hemzenin telaffuzunda gerçekleşen ağırlık şeklinde birtakım ölçüler yer almaktadır.

Bununla birlikte klasik dönemde bazı dilbilimciler kelime yapısında istiskâl oluşturan problemlere dair doğrudan ya da dolaylı bir

şekilde açıklamalar yapmışlardır. Örneğin Sîbeveyhi (ö. 180/796) mahreçleri uzak seslerin ayrı ayrı telaffuz edilmesinin, mahreçleri yakınların ise idgâm ile seslendirilmesinin güzel olduğunu ifade etmektedir. İbn Cinnî ise Arap dilinde mahreçleri uzak seslerin bir araya gelmesini güzel nitelerken yakın seslerde gerçekleşen aynı durumun hoş görülmediğini vurgular. Bu söylemini yan yana gelen yakın seslerin siyah üzerine siyah kalemle yazmak gibi belirsizlik oluşturmasına bağlar. Aynı zamanda art arda gelen zıt seslerin daha açık ve net olacağını hatırlatır.

Modern dönemde ise Temmâm Hassân (ö. 2011) “Arap dili aynı cins, yakın ve zıt seslerden hoşlanmaz. Ancak farklı ve uyumlu seslerin bir arada olmasını ister” ifadesi ile İbn Cinnî’ye yakın bir nitelemeye bulunmuştur. Latîfe İbrâhim en-Neccâr (d. 1964) ise aynı veya yakın mahreçte bulunma, ses geçişlerindeki uyumsuzluk ve birbirinden uzak sıfatların bir arada olmasının istiskâle neden olduğunu ifade etmiştir. Yapılan nitelemelere ve sarf kitaplarında yer alan ağırlık nedeniyle gerçekleşen ses olayı örneklerine bakıldığında aynı ve yakın sesler şeklinde iki ortak başlık görülmektedir.

2. Aynı ve Yakın Sesler

Aynı seslerle kastedilen mahreçleri ve sıfatları bir olan aynı harf veya harekelerdir. Bunun yanında Arap dilinde vâv sesi ile damme hareketi, yâ sesi ile kesra hareketi aynı tür ses kabul edilmektedir. Aynı tür iki ses art arda geldiğinde ikinci defa aynı mahreç dönerek bu sesi tekrar telaffuz etmek dile ağır gelmekte ve telaffuz zorluğu çekilmektedir. Bu yüzdendir ki Arap dilinin asıl kelime yapısında ilki ve ikincisi aynı cins harften oluşan sözcükler nadiren bulunur. Genellikle aynı cins sesler orta ve son kısımda yer almaktadır.

Sarf eserlerinde, aynı seslerin yan yana gelmesinin oluşturduğu zor durum ve hoşnutsuzluk *اجْتِمَاعُ الْأَمْثَالِ مَكْرُوهٌ* şeklinde dile getirilmekte ve bu ses grupları *مُتَجَانِسَان*/aynı cins, *مُتَمَاثِلَان*/birbirinin benzeri, *الْحَرْفَانِ* /tekrar edilen harf, *الْحَرْفُ الْمَكْرَرُ* /aynı iki harf, *الْحَرْفَانِ عَلَى لَفْظٍ وَاحِدٍ* /eşit iki harf, *مَخْرَجٌ وَاحِدٍ* /aynı mahreçten iki harf gibi terimlerle ifade edilmektedir.

Arap dilinde aynı iki sesin bir arada bulunması dile ağır geldiği gibi yakın seslerin bir arada bulunması da istiskâl unsuru kabul edilmiştir.

Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) yakın seslerin bir araya gelmesiyle oluşan ağırlığın aynı cins seslerin yan yana gelmesindeki ağırlığa benzediğini, Arapların ise bu telaffuz zorluğunu hafifletmeyi tercih ettiklerini belirtmektedir. Zira aynı mahreçteki seslerde olduğu gibi yakın seslerde de dilin iki defa aynı yere dönmesi zor bir eylemdir.

3. Aynı Seslerden Kaynaklı İstiskâli Önlemeye Yönelik Gerçekleşen Ses Olayları

Aynı seslerin bir araya gelmesinden kaynaklanan istiskâlin giderilmesi için kelime içerisinde idgâm, ibdâl-i'lâl, hazf, teskîn ve tahfifu'l-hemze şeklinde gerçekleşen ses olayları bu kapsamda ele alınmıştır.

3.1. İdgâm

Arap dili kelime yapısında peş peşe gelen aynı cins ses grubu nedeniyle oluşan ağırlığı kaldırmada öncelikli çözüm idgâmla sağlanmıştır. İdgâm aynı ya da yakın mahreçten çıkan iki harfin ayrı ayrı telaffuzunun ağır olmasından dolayı birinci harfin ikincisi ile birleşmesi ve iki harfin tek harf gibi okunmasıdır. Örneğin **فَعَلَ** vezninde olan **فَرَرَ**, **رَدَدَ** gibi fiillerde **فَرَّ** ve **رَدَّ** şeklinde idgâm yapılır. Bu sayede dilin bir defa yükselmesiyle iki harfin bir arada gerçekleşen telaffuzu dilde bir hafiflik meydana getirir.

Her ne kadar idgâmın kelime yapısındaki ağırlığı kaldırma fonksiyonu olsa da bazen idgâm ağırlığı kaldırmakta yetersiz sayılabilmektedir. Örneğin aslen idgâmıla telaffuz edilmesi gereken **دِيَّانَ**, **دِيَّارَ** sözcükleri kelime yapısındaki şeddenin ağır görülmesi nedeniyle aynı cins seslerden ilki öncesindeki kesra'ya uygun şekilde yâ harfine ibdâl/i'lâl edilerek **دِيَّانَ**, **دِيَّارَ** şeklinde idgâm olmaksızın kullanılmaktadır. Dolayısıyla idgâm, bazen dile kolaylık verdiği için gerekli sayılırken bazen dilin kullanımını fazla etkilemeyişi sebebiyle kişisel tercihe bırakılır. Bazı vezinlerde ise ağırlığı gideremeyişi/ağırlık oluşturması hasebiyle terk edilir.

3.2. İbdâl ve İ'lâl

İbdâl ve i'lâl aynı cins seslerle oluşan ağırlığı kaldırmak için Arap dilinin başvurduğu diğer seçeneklerdendir. Ağırlığı kaldırmak maksadıyla bir harfin yerine bir başkasını getirme olarak tanımlanan ibdâl sayesinde

kelime yapısındaki istiskâl giderilir. Örneğin تَقَصَّيْتُ، فَصَّيْتُ، تَسَرَّيْتُ gibi kelimelerin aslı تَقَضَّضْتُ، فَصَّضْتُ، تَسَرَّرْتُ şeklindedir. Kelime yapılarında aynı cins seslerin tekrarı istiskâl oluşturduğundan idgâm olamayan ses اmlâtinin lâm sesinde olduğu gibi yâ'ya ibdâl edilir. Ancak içerisinde yâ sesi bulunan her kelimenin geriye dönük olarak aynı cins seslerden oluştuğunu söylemek ve bu durumu kıyâsi bir kurala bağlamak mümkün değildir. Sîbeveyhi bu ibdâle neden olarak yâ sesinin elife benzeyişini gösterirken İbn Ya'îş (ö. 643/1245) ise mahreci dil ortasında yer alan yâ'nın hafiflik açısından tercih edildiği yönünde görüş bildirmiştir.

İlletli harflerden vâv ve yâ seslerinin kendi cinsleri ile yakınlığı durumunda da ibdâl ve i'lâl başvurulmuştur. Aslında iki vâv sesinin kelime sonunda bir araya geldiği قَوَوٌ gibi fiiller، قَوِيٌّ şeklinde i'lâl edilerek yapısındaki ağırlık ortadan kaldırılmıştır. Sîbeveyhi'nin قَوِيٌّ fiiliyle alakalı olarak iki vâv harfinin yan yana gelmesinden kaynaklı telaffuz zorluğu ve bunun giderilmesi için vâv'ın yâ'ya kalb edilmesiyle gerçekleşen ses olayına ilişkin aşağıdaki açıklaması da bu durumu ortaya koymaktadır. Şöyle ki “Araplar iki vâv harfini bir kelimedede i'lâl etmeksizin bırakmazlar, zira iki hemzenin bir araya gelmesi hoş olmadığı gibi iki vâv'ın da yan yana bulunması uygun görülmez. Bu fiilin mâzisinin fethalı ve damme'li bablardan gelmemesinin nedeni قَووت (قَووت/ قَووت) şeklinde iki vâv sesinin yan yana bulunmasını önlemektir. Bu nedenle bu tip fiiller vâv sesinin yâ'ya kalbini sağlayan kesra hareketiyle gelir.”

Yine kelime başında bir araya gelen iki vâv'dan ilki وَاِءِد → وَاِءِد ve وَاِءِل → وَاِءِل örneklerinde olduğu gibi hemzeye ibdâl edilir. Ancak bu durum وُورِيٌّ، وُورِيٌّ gibi ikincisi med olan vâv'lar için geçerli değildir.

Ayrıca حَيَوَان (asl: حَيَّيَان) örneğindeki gibi yâ sesi vâv'a kalb edilmek suretiyle de i'lâl edilebilir. Sîbeveyhi حَيَوَان kelimesinde peş peşe gelen yâ seslerinin hoş görülmemesi nedeniyle vâv sesine kalb edildiğini dile getirmektedir. Mâzinî (ö. 249/863) ise kelimenin aslen vâv'lı olduğunu iddia etse de İbn 'Uşfûr (ö. 1186/1772) onu bu konuda hatalı bulur.

3.3. Hazf

Bazen de aynı cins sesler bir araya geldiğinde, sahih harflerden olmalarına rağmen, bunlardan birisinin hazfedildiği görülür. Şöyle ki tefa‘ul ve tefâ‘ul bablarının muzârisinde iki tâ (ت) sesinden birisi hazfedilir. Benzer kelimeler de bu kurala kıyaslanabilir. Örneğin تَنَذَّرُ gibi kelimelerin تَنَذَّرُ şeklinde kullanımı mümkündür. Yine تَطَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ ayetinin aslının تَطَاهَرُونَ olduğu kabul edilerek idgâmla تَطَاهَرُونَ veya ikinci tâ'nın tahfifiyle تَطَاهَرُونَ şeklinde okunmuştur.

Bunun yanı sıra kelime içerisinde bir araya gelen sahih veya illetli iki aynı harften birisinin hazfedilmesiyle de istiskâlin giderilmeye çalışıldığı görülür. Mesela iki yâ harfinin اسْتَحْيَيْتُ fiilinde bir araya gelmesiyle oluşan ağırlık, yâ'nın harekesinin bir öncesine nakli ve yâ'lardan birisinin hazfıyla kaldırılarak fiil اسْتَحْيَيْتُ şeklini alır. Yine bir sözcükte art arda gelen sahih iki aynı sestem ilkinin harekesi nakledilerek veya edilmeyerek hazfın gerçekleşmesiyle de sıklet/telaffuz zorluğunun ortadan kaldırıldığı fark edilir. Örneğin aslı أَحْسَنْتُ، مَسَيْتُ، ظَلَلْتُ şeklinde olan kelimelerin أَحَسْتُ، مَسْتُ، ظَلَلْتُ fiil formlarına dönüşmesi bu kabildendir.

3.4. Teskîn

Harekeler de harfler gibi dilde ağırlık oluşturabilmektedir. Arap dilinde dört hareketin bir kelimedede peş peşe gelmesi (tevâli'l- harekât) hoş görülmemiştir. Örneğin mâzi fiilinin sonuna teorik olarak fiilin parçası kabul edilen harekeli merfu‘ zamiri bitiştiğinde dört hareketin bir araya gelmesi söz konusu olur. Mâzinin son hareketi asıl kurala göre fetha üzere mebni olması gerekirken ضَرَبْتُ (aslı: ضَرَبْتُ) olarak sakin kılınır.

İlletli harf ve hareketlerin art arda gelmesiyle meydana gelen istiskâl de teskîn ile çözümlenir. يَغْرُؤُ → يَغْرُؤُ fiilinde damme'den sonra gelen damme'li vâv ile يَرْمِيُ → يَرْمِيُ fiilinde kesra'dan sonra gelen damme'li yâ'nın oluşturduğu ağırlık vâv ve yâ harflerinin teskin edilmesiyle giderilir. الْغَازِي ve الرَّامِي isimlerinde de bu durum görülür. Yine اَعْرُؤُوا → اَعْرُؤُوا fiilinde damme'den sonra damme'li vâv'ın gelmesi; اَرْمِي → اَرْمِي emri hazır müennes fiilinde kesra'dan sonra kesra'lı yâ'nın bulunması illet harflerindeki hareketin hazfedilmesini gerekli kılar. Bu

durumdaki illet harfı, sonrasında gelen sakin fâil vâv'ı ve muhataba yâ'sı nedeniyle hafzedilir.

3.5. Tahfifu'l-Hemze

Arap dilinde hemzenin oluşturduğu ağırlık diğer harflere kıyasla daha fazladır. Yan yana gelen iki hemzeden kaynaklanan istiskâli gidermek için gerçekleşen ses olaylarına tahfifu'l-hemze denilmektedir. Bu kapsamda gerçekleşen hazf, ibdâl veya teshîl yollarından birisiyle hemze tahfif edilerek ağırlık kaldırılır. Örneğin istiskâl nedeniyle، أَمَنْ، أَمِنْ gibi kelimelerde yan yana gelen hemzelerden sakin olan ikincisi, elife ibdâl edilir. Hemzelerin her ikisinin de harekeli olduğu durumda birisinin hafzedildiği veya yakın bir sese ibdâl edildiği de görülür. Örneğin أَكْرَمُ gibi fiillerde (aslı: أَكْرَمُ) hemze hafzedilirken ismi tafdîl (أَفْعَلُ) vezninde أَوْمٌ (aslı: أَمٌّ) şeklinde vâv'a ibdâl edilir. Yine إِمَامٌ sözcüğü cemi killet (أَفْعَلَةٌ) vezninde أَيْمَةٌ ve kesra harekesi nedeniyle hemzenin yâ'ya ibdâliyle أَيْمَةٌ olarak gelir. Teshîl ile yapılan tahfif ise yazıya yansımaz.

4. Yakın Seslerden Kaynaklı İstiskâli Önlemeye Yönelik Gerçekleşen Ses Olayları

Arap dilinde yakınlığından dolayı ses değişimine uğrayan harf grupları çok olmasına rağmen kelime yapısına ve yazıya etki edenlerin bazı vezin ve örneklerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Sözelimi, ihfâ ve iklâbda olduğu gibi ses yakınlığı nedeniyle gerçekleşen ses olaylarının birçoğu yazıya aktarılmaz, sadece telaffuzla icra edilir.

Dilbilimciler sarf ilminde sesler arasındaki yakınlığı، تَقَارُبٌ، تَدَانِيٌّ، gibi terimlerle ifade ederek idgâm konusunda aynı mahreç, yakın mahreç ve yakın sıfat olmak üzere üç başlıkta ele almışlardır. Bu başlıklar altında seslerin birbirine ibdâl ve idgâmı veya diğer yakın seslere ibdâli şeklinde gerçekleşen ses olayları görülür. İbdâl olmayan seslerde ise hazf gerçekleşir.

4.1. İdgâm

Klasik Arap dili kaynaklarında istiskâli gidermek maksadıyla yapılan idgâm; birinci sesin ikincisine kalb ve idgâmı (طَهَّرَ → تَطَهَّرَ) ve ikinci sesin ilkinde kalb ve idgâmı (ادَّكَرَ → ادْتَكَّرَ) şekilde farklı kategorilerde

gerçekleşir. Bunun yanı sıra seslerin birbirine değil de yakın diğer bir sese (سبت → سيدس) kalbiyle de idgâmın gerçekleştiği görülür.

4.1.1. Mahreçleri Aynı Seslerde İdgâm

Mahreçleri aynı iki ses yan yana bulunduğu bazen ikinci ses birincisine bazen de birinci ses ikincisine kalb ve idgâm edilir. Bu durum genellikle tâ harfinin bulunduğu vezinlerde görülür. Nitekim ilk harfî **ṭâ** (ط) veya dal (د) olan fiiller **تَفَاعَلَ، تَفَعَّلَ، تَفَعَّلَ** vezinlerinde geldiğinde tâ (ت) bu seslere idgâm edilir. Bu üç ses aynı mahreçte şiddet sıfatına ortak dil harfî olmakla birlikte diğer sıfatları açısından birbirinden farklıdır: tâ (ت) hems ve istifâle sıfatına sahip iken dal (د) cehr ve istifâle, **ṭâ** (ط) ise cehr ve itbâk sıfatı taşıyan seslerdir. Bu nedenle aynı mahreçteki bu seslerin bir araya gelmesi telaffuzda istiskâl oluşturur. Sözcükte oluşan ağırlık, şiddetine göre zorunlu (vâcib) veya tercihen (cevâzen) yapılan idgâmla giderilir. Örneğin birinci harfî sakin ikincisi harekeli aynı mahreçte sahip **إِدَّعَى، إِطَّرَدَ، إِطَّرَدَ** (aslî: **إِدَّعَى، إِطَّرَدَ، إِطَّرَدَ**) kelimelerinde iki sesin idgâmı vâcib iken **تَطَّيَّرَ، تَدَارَكَ، تَدَارَكَ** (aslî: **تَطَّيَّرَ، تَدَارَكَ، تَدَارَكَ**) gibi sözcüklerde -her ne kadar aynı mahreçten olsalar da- harflerinin her ikisinin harekeli olması nedeniyle cevâzen idgâm yapılır.

Bunun yanı sıra diğer kelimelerle iltibâs/karışma ihtimali bulunan sözcüklerde idgâm yapılmaz. Nitekim aynı mahreçten iki harf bulunduğu halde **وَدَّ** ve **عَدَّانَ** sözcükleri **وَدَّ** ve **عَدَّانَ** kelimeleri ile karışma endişesiyle idgâm edilmez. Ses dışı bir gerekçeyle (illet) idgâm yapılmaması şâz olarak değerlendirilir.

4.1.2. Mahreçleri Yakın Seslerde İdgâm

Arap dilinde bir kelimedeki aynı mahreçteki seslerde olduğu gibi yakın mahreçli iki sesin yan yana gelmesiyle oluşan telaffuz zorluğu da ses değişimiyle hafifletilmiştir. Bu durumdaki iki yakın mahreçli (...- س، ض) harf bir araya geldiğinde idgâm yapılması için birisinin diğerine kalb edilmesi şarttır. Kıyasa uygun olan birinci harfî ikincisine kalb edilmesidir. Ancak idgâmın amacı hafiflik olması nedeniyle birinci harfî ikincisinden daha hafif olduğunda ikincisi birincisine kalb edilir. Bu durum, her ne kadar idgâmlı olarak az kullanılsalar da boğaz harflerinde görülür. Boğaz harflerinden mahreci üste olan, daha hafif olması nedeniyle telaffuzu ağır olan daha alt mahreçteki sese idgâm edilmez.

Bu konuda diğerk bir husus da ikinci harfin zait olmasıdır. Nitekim kıyasın dışına çıkılarak اسْتَمَعَ → اسْمَعُ örneğinde olduğu gibi ikinci harfin kalbiyle idgâm gerçekleşir.

Bazen de bir araya gelen yakın mahreçli sesler, sahip olduğu zıt sıfatlar nedeniyle birbirine değil de ortak sıfatlar barındıran yakın mahreçli diğerk bir sese dönüşür. Sözelimi aslı سَيْتٌ olan سَيْتٌ bu tür sözcüklerdendir. Bu örneğe bakıldığında sîn ve dâl harflerinin mahreçleri dil ucunda ve sıfatları birbirine yakın olan harfler olduğu görülür. Ancak dâl sîn'e kalb olduğunda kelimedede üç sîn harfi bir araya gelir. Bununla beraber şafır sıfatı kaybolacağı için sîn dâl'e kalb edilemez. Bu iki sesin mahreçleri yakın olmakla birlikte sıfatları birbirine zıttır; dâl cehr ve şiddet, sîn hems ve rıhvet sıfatlarına haizdir. Bu seslerin bir arada bulunması ve birbirlerine kalbleri olanaksızdır. Bu durumda her ikisiyle de uyumlu tâ sesine kalb edilerek idgâm olurlar. Nitekim tâ, dâl'in mahrecinde yer almakla birlikte ona şiddet sıfatında ortak iken aynı zamanda sîn'in hems sıfatına da sahiptir.

Genellikle yakın mahreçli ses değişimleri çok sayıda mahrece yakınlığı bulunan tâ harfine sahip vezinlerde görülür. Bir kelime içerisinde tâ (ت) harfini takiben yakın mahreçli ض، ص، س، ز، ظ، ذ، ث seslerinden biri bulunduğu ve aşağıdaki şartlar sağlandığında ses değişimi gerçekleşir.

1. İdgâm olacak seslerin تَدَارَكَ → اَدَارَكَ، تَزَمَلْ → اَزَمَلْ، اِسْتَمَعَ → اِسْمَعُ örneklerinde olduğu gibi başka bir kelime ile karışma ihtimali bulunmayan اَفْتَعَلَ، تَفَعَّلَ، تَفَاعَلَ vezinlerinde olması,

2. İdgâm sonucunda ilgili harflerin istiğâle (ض), itbâk (ظ، ص، ض)، şafır (ص، س، ز) sıfatlarının kaybolmaması gerekir.

Söz konusu değişimlerin gerçekleştiği vezinler ve ses değişimleri şöyledir:

A. اَفْتَعَلَ vezninde gelen fiillerin ilk kök harfi söz konusu seslerden biri olduğunda tâ (ت) ile bu ses arasındaki kalb ve idgâm aşağıdaki şekillerde gerçekleşir.

1. İlk harf sâ (ث) sesi olduğunda hems sıfatında ortak tâ'nın (ت) bu sese ya da bu sesin tâ'ya مُتَّرد veya مُتَّرد (aslı: مُتَّرد) şeklinde kalb ve idgâmı mümkündür.

2. İlk harf sîn (س) sesi olduğunda hems sıfatında ortak tâ'nın sîn'e اسَمَع (aslı: اسَمَع) şeklinde kalb ve idgâmı yapılabilir. Ancak şafir sıfatını korumak amacıyla sîn'in tâ'ya kalbi uygun görülmez.

3. İlk harf zey (ز) veya zâl (ذ) seslerinden birisi olduğunda üç değişim gerçekleşir.

- Tâ (ت), zey ve zâl seslerine zıt hems ve rihvet sıfatlarıyla sözcükte ağırlık oluşturması nedeniyle اِذَّنَّ اِذَّنَّ (aslı: اِذَّنَّ اِذَّنَّ) örneklerinde görüldüğü gibi bu iki ses cehr sıfatını paylaşan dâl'e (د) kalb olur

- Yine اِذَّنَّ اِذَّنَّ (aslı: اِذَّنَّ اِذَّنَّ) fiillerinde olduğu gibi zâl (ذ) cehr sıfatında ortak dâl (د) sesine kalb olarak idgâm olur. Ancak zey (ز) şafir sıfatını korumak için dâl'e (د) kalb edilmez.

- Benzer şekilde اِذَّنَّ اِذَّنَّ (aslı: اِذَّنَّ اِذَّنَّ) dâl (د) cehr sıfatında ortak olduğu zey ve zâl seslerine kalb ve idgâm olur.

4. İlk harf şâd (ص), dâd (ض), zâ (ظ) seslerinden birisi olduğunda üç değişim gerçekleşir.

- اِضْطَجَّ، اِضْطَبَّرَ، اِضْطَهَّرَ (aslı: اِضْطَجَّ، اِضْطَبَّرَ، اِضْطَهَّرَ) örnek fiillerinde görüldüğü gibi istifâl sıfatı taşıyan tâ (ت), önüne itbâk harfleri geldiği zaman, kendisiyle şiddet sıfatında ortak ve aynı mahreci paylaşan itbâk harflerinden tâ'ya (ط) kalb edilir.

- Yine اِضْطَهَّرَ (aslı: اِضْطَهَّرَ) kalıplarında görüldüğü gibi bu seslerden zâ (ظ) tâ'ya (ط) kalb ve idgâm olur. Şâd (ص) şafir sıfatının korunması için kalb edilmez. Her ne kadar bazı Arapların dâd'ı (ض) idgâm ederek اِضْطَجَّ → اِضْطَجَّ şeklinde kullandığı rivayet edilse de Sibeveyhi bu durumu asla kabul etmemekte üstelik garabet olarak nitelendirmektedir. Zira söz konusu idgâm neticesinde dâd'ın istiâle sıfatı kaybolmaktadır.

- Aynı şekilde اِضْطَجَّ، اِضْطَبَّرَ، اِضْطَهَّرَ (aslı: اِضْطَجَّ، اِضْطَبَّرَ، اِضْطَهَّرَ) fiil formlarında aşikâr olduğu üzere tâ (ط) kendisinin de aralarında bulunduğu itbâk harflerine kalb ve idgâm olur:

B. **افتعل** vezninde gerçekleşen kalb ve idgâm, içerisinde tâ (ت) sesi bulunması yönüyle benzer **تَفَعَّل** (تَزَمَّلَ → تَزَمَّلَ) ve **تَفَاعَلَ** (تَدَارَكَ → تَدَارَكَ) vezinlerinde de gerçekleşir. Bu vezinlerde tâ (ت) sesinden sonra ض، ص، س، ز، ط، ذ، ث harflerinden birisi geldiğinde isteğe bağlı olarak idgâm yapılır.

4.1.3. Sıfatları Yakın Seslerde İdgâm

Mahreçleri uzak olmakla beraber sıfatları yakın olan ses gruplarının bir arada bulunması telaffuzda ağırlık oluşturur. Sözcük içerisinde gerçekleşen idgâm, ibdâl, î'lâl, hazf ve teskînle ağırlık giderilir. Bu ses gruplarından iki tanesini örneklemek yerinde olacaktır.

a. Mîm ve Nûn: Her ne kadar mahreçleri uzak olsa da cehr ve gunne sıfatları ortak olması nedeniyle mîm (م) ve nûn (ن) sesleri arasında telaffuzda bir yakınlık vardır. Bu durum mahreç benzerliğinden daha güçlü bir birliktelik sağlar. **فَفَعَّلَ** ve **فَفَعَّلَ** vezinlerindeki nûn'dan sonra mîm sesi bulunduğu başka vezinlerle karışma ihtimali olmadığından idgâm ile ağırlık giderilir. Örneğin **هَمَّرَشَ**, **اَمَّحَى** (aslı: **هَمَّرَشَ**) kelimeleri başka bir vezinle karışmayacağından idgâmları caiz görülmüştür.

b. Vâv ve Yâ: Sıfatları yakın seslerin idgâmı başlığı altında söylenebilecek bir diğer ses grubu ise vâv (و) ile yâ (ي) sesleridir. Bu sesler mahreçleri yakın olmadığı halde Arap dilinde çokça kullanımları ayrıca med ve lîn sıfatlarında ortak olmaları nedeniyle yakın mahreçli sesler gibi nitelenmiştir. Dolayısıyla bu seslerin yan yana gelmesi ile oluşan istiskâl idgâmla çözülmüştür. Ancak ilk harfin sakin ve kalbin yâ sesine olması idgâmın gerçekleşmesi için gereklidir. Nitekim yâ'nın sakin, sonrasındaki vâv'ın harekeli olduğu **فَيُؤَمِّمُ**, **فَيُؤَمِّمُ**, **فَيُؤَمِّمُ**, **فَيُؤَمِّمُ** **فَيُؤَمِّمُ**, **فَيُؤَمِّمُ**, **فَيُؤَمِّمُ** isimlerinde olduğu gibi vâv'ın yâ'ya kalb ve idgâmıyla ortadan kaldırılmıştır.

4.2. İbdâl ve İ'lâl

Arap dilinde vâv, yâ, elif ile damme, kesra, fetha arasında diğer seslerde görülmeyen bir yakınlık bulunmaktadır. Söz konusu yakınlığın gerekçeleri şöyle sıralanabilir:

1. Vâv, yâ ve elif med ve lîn sıfatlarında ortak olmaları ve çok sayıda kelimeye yer almaları nedeniyle yakın seslerdir.

2. Harekeler vâv, yâ ve elif cinsinden olması nedeniyle birbirine benzerdir.

3. Vâv ile kesra, yâ ile damme yakın seslerdir. Mahreçleri farklı olsa da med ve lîn sıfatları ortaktır. Dolayısıyla vâv'ın kesra'lı, yâ'nın damme'li olması dilde ağırlık oluşturur.

4. Harekeler birbiri ardınca gelerek sözcüklere telaffuz kabiliyeti vermeleri nedeniyle aynı cins kabul edilirler. Bununla birlikte kesra'dan damme'ye geçiş ağır görülür. Nitekim Sîbeveyhi Arap kelimelerinde ilk harfi kesra ikincisi damme olan bir sözcük bulunmadığını vurgular.

Yukarıda ifade edilen yakınlıklar Arap lisanında genellikle ağır görülüp i'lâl yol açar. Ancak bu sesler, sahih harflerden farklı olduğundan çoğunlukla tek bir yakınlık i'lâl için yeterli olmaz, önce ve sonralarında kendilerine yakın üçüncü bir ses aranır. Örneğin بَعْدُ (aslı: يُوْعِدُ) fiilinde yapılan i'lâlin gerekçesi sadece vâv ile öncesindeki yâ sesi değil aynı zamanda sonrasındaki kesra'nın yakınlığı da bunun nedeni olarak görülmektedir. Dolayısıyla illet harflerinin yakınlığı sahih harfler gibi her zaman aynı oranda ağırlık oluşturmadığından ses değişimi için birden fazla unsurun varlığı gerekli olabilmektedir.

1. Vâv – damme yakınlığı nedeniyle i'lâl/ibdâl

Vâv sesi ile damme harekesinin yakınlığı nedeniyle أَقْتَنْتُ، أَجُوه (aslı: وَقْتَنْتُ وَجُوه) sözcüklerinde meydana gelen istiskâl, vâv'ın tercihen hemzeye ibdâliyle kaldırılmıştır. Yine يَفُومُ (aslı: يَفُومُ) gibi ecvef fiillerde hareke nakliyle, يَغْرُوْ gibi nâkıs fiillerde vâv'ın teskîniyle ağırlık giderilmiştir.

2. Kesra'lı vâv, damme'li yâ nedeniyle i'lâl

Söz konusu seslerin bir araya gelmesi ile oluşan istiskâl, i'lâl ile (nakil, hazf, kalb) giderilir. Bu sesler dört şekilde bir araya gelir.

- Kesra'lı vâv: قِيلَ meçhul fiilinde (aslı: قَوْلٌ) harekesi bir öncesindeki kâf'a nakledilen vâv yâ'ya kalb edilir. Müennese emir olan أَغْرِي fiilinde ise (aslı: أُغْرِي) harekesi öncesine nakledilen vâv hazfedilir.

- Damme'li yâ: Yâ harfine damme harekesi ağır geldiğinden يَزْمِي (aslı: يَزْمِي) gibi sözcüklerde damme hazfedilerek yâ teskîn edilir. نَسُوا

(aslı: تَسْبِيُوا) gibi sözcüklerde ise damme öncesine nakledilir. Sakin yâ hazfedilerek istiskâl kaldırılır.

- Vâv öncesi kesra: مِيزَان (aslı: موزان), رِيح (aslı: رُوح), عِيَادَا (aslı: عَوَادَا), دُعِي (aslı: دُعُو), قِيَامًا (aslı: قِيَاماً) gibi kelimelerde öncesi kesra olan sakin vâv'ın oluşturduğu ağırlık, vâv'ın kesra cinsi olan yâ'ya kalbiyle giderilmiştir.

- Yâ öncesi damme: مُوسِر (aslı: مُوسِر), مُوقِن (aslı: مُوقِن) gibi sözcüklerde öncesi damme olan sakin yâ ile ortaya çıkan istiskâl, bu sesin öncesindeki harekeye uyum sağlayıp med harfine dönüşmesiyle ortadan kalkmıştır.

3. Art arda hareketler nedeniyle if'âl

Öncesi fethalı olan hareketli vâv ve yâ seslerinden vâv iki damme, yâ ise iki kesra kabul edilmiştir. Dört hareketin art arda gelmesi (tevâli'l-harekât) ağır görüldüğünden قَالَ (aslı: قَوْل), بَاع (aslı: بَيْع), خَاف (aslı: خَوْف), عَصَا (aslı: عَصَوُ), رَحَى (aslı: رَحَى) gibi kelimelerdeki istiskâl if'âl ile giderilmiştir.

4.3. Hazf

Kelime yapısında sıfatları yakın seslerin bir araya gelmesiyle oluşan ağırlık, nadiren de olsa, hazf yoluyla ortadan kaldırılır. Örneğin Sîbeveyhi Kur'ân'da geçen اسْطَاعُوا kelimesinin اسْطَاعُ → اسْطَاعُ → اسْطَاعُ şeklinde vezninde (aslı: اسْطَاعُ → اسْطَاعُ) olduğunu ifade etmektedir. Buna göre yakın seslerden tâ (ت) ile tâ (ط) sesinin bir arada bulunması ağır görülmüş ve idgâm yapılması gerekmiştir. Ancak idgâm yapıldığı takdirde sîn (س) hareke kazanacağından (اسْطَاعُ) bunun önüne geçmek için tâ sesi hazfedilmiştir. Zira اسْطَاعُ veznindeki sîn'in hareketlenmesi mümkün değildir. İkinci ihtimal olarak Sîbeveyhi, bu kelimenin if'âl vezninde (aslı: اسْطَاعُ → اسْطَاعُ) olması ve sîn harfinin vâv'dan ivaz olarak gelmesi (اسْطَاعُ → اسْطَاعُ) ihtimalini de belirtmiştir.

SONUÇ

Sesle ilgili illetlerin içerisinde en işlevsel, mantığa en uygun, yaygın ve en az çaba ilkesine en yakın olanı istiskâl illetidir. Klasik dönem dil eserlerinde istiskâle sadece bir illet olarak bakılsa da aslında onun pek çok dil kuralının nedenini açıklayabilen genel bir dil prensibi olduğu görülmektedir.

İstiskâle dilbilimcilerin yaklaşımı hemen hemen aynı düzeyde kalmış ve bu illeti müstakil olarak ele alma gereği duymamışlardır. Ancak Arap dilinde ağırlık oluşturan/istiskâle neden olan unsurların tespit ve tasnifi son derece önemlidir. Bu amaçla yürütülen ve genel hatlarını çizmeye çalıştığımız bu çalışmada istiskâlin temelde iki unsuru olduğu sonucuna varılmıştır. Bunlardan birincisi aynı seslerdir. Nitekim aynı mahreç ve sıfata sahip iki ses yan yana geldiğinde dilde ağırlık meydana gelmekte ve asıl lafızda değişiklik ihtiyacı hissedilmektedir. İkinci unsur ise yakın mahreç veya sıfatı olan seslerdir. Bu türden seslerin yakınlığı da dile ağır gelmekte ve birtakım ses değişiklikleri meydana getirmektedir.

Çalışmanın en yorucu kısmı ise illet harfleri ile hareketler arasındaki ilişkinin tespiti olmuştur. Zira Arap dilinde en fazla değişikliğe maruz kalan sesler illet harfleridir. Aynı cins kabul edilen vâv ile damme, yâ ile kesra'nın bir arada bulunmasında istiskâl beklenirken; öncesi damme'li vâv ile öncesi kesra'lı yâ sesinin insicam ve uyum açısından gerekli görülmesi başlangıçta çelişki olarak görülmüştür. Ancak çalışma bizzat vâv'ın damme'li olmasının istiskâle yol açtığı gerçeğini ortaya koymuştur.

Bu çalışmada sonuçlandırılmayan problematik ise vâv ile kesra, yâ ile damme sesleridir. Vâv ile yâ'nın yakın ses kabul edilmesi, damme'nin vâv kesra'nın yâ cinsinden olması gibi argümanlar kesra ile damme'nin yakın ses olması sonucuna götürse de eserlerde böyle bir ifadenin bulunmaması, aksine kesra ile damme'nin zıt görülmesi bu seslerin tasnifini problematik hale getirmektedir. Bu dört ses arasında istiskâlin varlığı yadsınamaz olduğundan bu seslerin sıfat ve mahreç açısından araştırma konusu yapılması, hangi yönden yakın veya zıt olduklarının ortaya çıkartılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Aynî, Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî. el-Mağâşidu’n-nahviyye fî şerhi şevâhid şurûhi’l-elfiyye’il-meşhûr bişerhi’l-şevâhidi’l-kubra. thk. ‘Ali Muhammed Fâhîr vd. 4 Cilt. Kahire: Dâru’s-Selâm li’-Tıbbâ’ati ve’n-Neşr ve’t-Tevzi’ ve’t-Tercume, 1431/2010.
- Abdurrahman Eyyûb. Asvâtu’l-luga. Amman: Silsiletü’d-Dirâsâti’l-Lugaviyye, 1988.
- Afîfî, Ahmed. Zâhiratu’t-tahfif fi’n-nahvi’l-Arabî. Kahire: Ed-Daru’l-Misriyyetu’l-Lubnâniyye, 1996.
- Ahfeş el-Evsat, Saîd b. Mes‘ade el-Mucâşû el-Belhî. Me‘âni’l-‘Qur‘ân. thk. Hüda Mahmud Kurâ‘e. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1411/1990.
- Ahmed Muhtar Ömer. el-Bahsü’l-lugavî inde’l-Arab. Kahire: Âlemu’l-Kutub, 1988.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. el-Miftâh fi’s-sarf. thk. Ali Tefkik el-Hamed. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1407/1987.
- Cürcânî, Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. et-Ta‘rifât. nşr. İbrâhim el-Ebyârî. Beyrût: Daru’l-Kitabi’l-Arabiyye, 1997.
- Ebu Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. İrtişâfu’d-darab fî ‘ilmi lisâni’l-Arab, thk. Recep Osman Muham-med. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1998.
- Ebû Şî‘r, ‘Âdil İbrâhîm. el-Muştalâhâtu’s-şavtiyye fi’t-turâsi’l-lugavî ‘inde’l-Arab. Riyad: Merkez Tafsîr li’-Dirâsâti’l-Kur’âniyye, 2015.
- Esterâbâdî, Necmü’l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib. thk. Muhammed Nur el-Hasan vd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1395/1975.
- Farîsî, Ebû Alî. el-Hucce lil-‘Kurrâi’s-Seb‘a. nşr. Bedreddin Kahveci - Beşir Cüveycâtî. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1986.

- Fırıncı, Doğan. Arap Dili Morfolojisi, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Hassân, Temmâm. “el-Luġatu’l-‘Arabiyye ve’l-ĥıdâşe”. Mecelletu Fuşûl 4/3 (Haziran 1984), 128-140.
- Hassân, Temmâm. İctihâd luġaviyye. Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub, 2007.
- İbn ‘Usfûr, Ebu’l-Hasen Alî b. Mü’min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî. el-Mumtî‘u’l-kebir fi’t-tasrîf. Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1996.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth ‘Osmân. el-Ĥaşâiş. thk. Muhammed Ali en-Neccar. 3 cilt. Beyrût: el-Hey’etu’l-Misriyyetu’l-Âmme lil-Kuttâb, 4. Basım, 1420/1999.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth ‘Osmân. Sirru sînâ‘ati’l-i‘râb. thk. Muhammed Hasan İsmâîl – Ahmed Ruşdî Âmir. 2 cilt. Beyrût: Dâr-u’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim b. Alî Ebû Mansûr Cemâluddîn. Lisânu’l-‘Arab. Beyrût: Dâr-u Sâdır, 1994.
- İbn Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl. el-Usûl fi’n-nahv. thk. Abdulhuseyin el-Fetelî. 3 Cilt. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1999.
- İbn Ya‘îş, Ya‘îş b. Alî b. Ya‘îş Ebû’l-Bakâ Muvaffakuddîn. Şerhu’l-Mufassal. thk. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb. 6 cilt. Beyrût: Dâr-u’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1422/2001.
- İbnu’l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. ez-Zâhir fi me‘ânî kelîmâtî’n-nâs. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrût: Mü-essesetu’r-Risâle, 1992.
- İbnu’l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. eş-Şâfiye fi ‘ilmey et-tasrîf ve’l-ĥaṭ. thk. Salih ‘Abdul‘azîm eş-Şâ‘ir. Kahire: Mektebetu’l-Âdâb, 2010.
- Khresât, Mahmûd Sâlim İsa. et-Tefsîrâtu’s-savtiyye li’z-zavâhiri’s-sarfiyye. Yarmouk: Yarmouk Üniversitesi, Arap Dili Bölümü, Doktora Tezi, 2002.
- Kızıklı, Zafer. “Arap Dilinde İdgâm Kavramı”. Ekev Akademi Dergisi 11/32 (Yaz 2007), 177-196.

- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî. el-Muktedab. thk. Abdulhâlık Udayme. 4 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kutub, 2010.
- Neccâr, Laţîfe İbrahîm. Devru'l-bunyeti's-sarfıyye fî vaşfi'z-zâhirati'n-naḥviyye ve taḳ'idihâ. Amman: Dâru'l-Başîr, 1994.
- Semânîni, Ebu'l-Kâsım Ömer b. Sâbit. Şerhu't-taşrîf li's-Semânîni. thk. İbrahim b. Süleyman el-Be'îmî. y.y.: Mektebetu'r-Rüşd, 1419/1999.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber. el-Kitâb. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hancî. 1408/1988.
- Sirâfî, Ebû Muhammed Yûsuf b. Ebî Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân. Şerhu Kitâbi Sîbeveyh. thk. Ahmed Hasan Mehdeli - Ali Seyyid Ali. 7 Cilt, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429/2008.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâluddîn. el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv. nşr. 'Abdu'l-Âl Sâlim Mekrem. 9 Cilt. Beyrût: 1405/1985.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâluddîn. el-İtḳân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân. thk. Ahmed b. Ali. 7 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1425/2004.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâluddîn. el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luġa ve envâ'ihâ. thk. Fu'âd Ali Mansûr. 2 Cilt. Kahire: Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- 'Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh. el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb. thk. Abdülilâh en-Nebehân. 2 Cilt. Dımaşk: Dâr-u'l-Fikr, 1995.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahîm b. es-Serî b. Sehl. Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ömer. Esâsü'l-belâġa. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1989.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
YAYIN ESASLARI

1. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sosyal Bilimler alanında hakemli bir dergi olup, yılda iki sayı halinde yayınlanır.
2. Dergide telif ve tercüme makale, kitap, makale, tez, bilimsel toplantı tanıtımı/değerlendirilmesi, edisyon kritik, sadeleştirme vb. çalışmalar yayınlanır. Bu çalışmalar, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiri ve tebliğler, makale olacak şekilde geliştirildikten sonra yayınlanabilir.
3. Yazarlar, ad ve soyadlarıyla birlikte akademik unvanlarını, görev yaptıkları kurumları ve e-posta adreslerini belirtmelidirler.
4. Telif veya tercüme makalelerin hacmi azami makale standartlarında (dergi formatımıza göre 35 sayfayı geçmeyecek şekilde) olmalıdır. Resim, şekil, harita vb. ekler bu kapsama dâhildir. Bir yazarın aynı sayıda en fazla iki makalesi yayınlanabilir.
5. Telif veya tercüme makalelerin 100 kelimedenden az, 150 kelimedenden çok olmayacak şekilde bir özeti ve bu özeti yabancı dile (İng. Fr. Alm. Arp.) çevirisi, yabancı dilde kaleme alınan makalenin ise, o dildeki özeti ve özeti Türkçe çevirisi verilir. Makale başlığının ise İngilizcesi verilmelidir. Dergiye Türkçe, İngilizce, Arapça, Farsça, Almanca ve Fransızca makaleler kabul edilir.
6. Dergiye gönderilen makalelerin ön incelemesi Yayın Kurulu tarafından yapıldıktan sonra uygun görülenler hakemlere gönderilir.
7. Makaleler –tercümeler orijinal metniyle olmak üzere- üç hakeme gönderilir. Hakem raporlarında "düzeltmelerden sonra yayımlanabilir" görüşü belirtilmişse yazı, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına iade edilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör tarafından kontrol edilerek son karar verilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise, sebebini açıklamalıdır.

8. Makaleler, DergiPark otomasyonu vasıtasıyla Yayın Kurulu'nun ilgisine sunulur.
9. Yazımı ve tashihi bitip yayımlanma aşamasına gelen makalenin son hali dizgiye alınarak yayıma hazır hale getirilir
10. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisine aittir.
11. Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi Yayın Kurulu'na aittir.
12. Makalelerde uyulması gereken yazım kuralları, derginin internet sayfasından (<http://dergipark.gov.tr/deuifd>) bakılarak uygulanmalıdır. Söz konusu kurallara uygun olmayan yazılar dikkate alınmayacaktır.